

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2019

Günümüz Arap Dünyasında Teferrüt Meselesi İle İlgili Tartışmalar

Discussions About The Tafarrut Issue In The Arab World Today

Yavuz KÖKTAŞ

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fak., Hadis Anabilim Dalı
Prof., Recep Tayyip Erdoğan Uni. Divinity Faculty, Department of Hadith
Rize /Turkey

yavuz.koktas@erdogan.edu.tr

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0001-9765-1712

İbrahim KOÇ

Recep Tayyip Erdoğan Üni. Sosyal Bilimler Ens. Temel İslam Bilimleri Anabilim
Dalı Doktora Öğrencisi

Recep Tayyip Erdoğan Uni. Institute of Social Sciences Department of Basic Islamic
Studies PhD Student Rize/Turkey

ibrako63@gmail.com

ORCID ID: www.orcid.org/0000000172031314

Atf: Köktaş, Yavuz - Koç, İbrahim. "Günümüz Arap Dünyasında Teferrüt Meselesi İle İlgili Tartışmalar". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 193-241.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.624354>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 25Eylül / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 12Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved.

Günümüz Arap Dünyasında Teferrüt Meselesi İle İlgili Tartışmalar*

Öz: Teferrüt meselesi hadislerin tashih ve taz'ifinde önemli bir role sahip olduğu için geçmişte olduğu gibi günümüz Arap dünyasında da tartışma konusu olmuştur. Hadisleri tashih ve taz'if edenler genellikle râvînin adâlet sahibi ve güvenilir olmasına binaen hüküm vermişlerdir. Hadis âlimleri genellikle hadis rivayetinde sikâ kabul edilen râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadislerine sahih hükmü vermiştir. Hadis rivayetinde zayıf kabul edilen râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadislerine ise zayıf demişlerdir. Ancak günümüz Arap dünyası hadis âlimlerinden bazıları râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadislerine hüküm vermek için genel durumlarının bilinmesini yeterli görmemiştir. Hadislerin tashih ve taz'ifinde râvîlerin isabet veya hata ettiklerine dair karinelerin de bilinmesini şart koşmuşlardır. Bazıları da hadis rivayetlerine karine ve delillere bakmaksızın sadece râvînin genel durumuna göre hüküm verileceğini kabul etmiştir. Böylece bu iki görüş sahipleri arasında bir tartışma meydana gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Râvî, Sikâ, Teferrüt, Tashih, Taz'if.

Discussions About The Tafarrut Issue In The Arab World Today

Abstract: As in the past, the issue of *tafarrut* that had an important role in the authentication (*taṣḥīh*) and attenuation (*taẓ'īf*) of *hadiths* has been a debatable subject in the Arab World. Those who authenticate and attenuate *hadiths* have generally decided whether a *hadith* is correct according to the reliability and fairness of its *ravī*(narrator). The *hadiths* scholars have generally given an authentic judgement (*sahīh*) for the *hadiths* narrated by the narrators who are accepted as *siqā* in *hadith* chains, while the *hadiths* narreted by weak narrators are accepted as weak. However, some *hadith* scholars in the Arab World do not consider it sufficient to know the narrators' general situation in establishing the authenticity of *hadiths*, and they conditioned to know the presumptions that are established to identify whether a narrator reached to the righth or made an error. Nonetheless, some scholars accept that evaluating the general situation of narrator is enough to decide whether a *hadith* is authentic. This therefore have brought about an ungoing debates between the two sides.

Keywords: Hadith, Transmitter, Reliable, Tafarrut, Authentication (*taṣḥīh*), Attenuation (*taẓ'īf*).

الخلافات في العالم العربي الحديث حول قضية التفرد

الملخص: إن التفرد موضوع نقاش اليوم في العالم العربي كما كان في الماضي بسبب ما له من أهمية كبيرة في تصحيح الأحاديث أو تضعيفها. وقام العلماء بتصحيح الأحاديث أو تضعيفها عموما بناء على عدل الراوي أو ثبته، وذهبوا إلى تصحيح الأحاديث التي تفرد بها الراوي إن كان ثقة وذهبوا إلى تضعيفها إن كان الراوي ضعيفا وقد تفرد بتلك الأحاديث. لكن اليوم هناك علماء في العالم العربي يرون الأطلاع على أخبار الراوي سببا كافيا للحكم على الراوي في الأحاديث التي تفرد بها، ويشترطون في تصحيح الأحاديث أو تضعيفها الحصول على أدلة تثبت إصابة الراوي أو خطأه. ومنهم من ذهب إلى أن الأطلاع على أخبار الراوي يكفي للحكم بغض النظر عن القرائن والأدلة فحصل بين هذين الاتجاهين مناقشات ساخنة.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الراوي، الثقة، التفرد، التصحيح، التضعيف

* Bu makale, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Yavuz Köktaş danışmanlığında yapılmakta olan "Günümüz Arap Dünyasında Hadis Usûlü Tartışmaları" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Teferrüt meselesi hadis usulünün temel konularından biri olup hatalı hadislerin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Hadis âlimleri bütün hadisleri incelemiş ve bu inceleme sonucunda hüküm vermeye çalışmıştır. Ancak hadis rivayetinde teferrüt meydana gelmişse bu tür rivayetlerin hatalı olup olmadığını anlamak içindaha çok araştırmışlardır. Böylece teferrüt edilen bir kısım hadislerin illetleri ortaya çıkınca reddedilmiş ve hatalı olmadığı ortaya çıkan hadisler isekabul edilmiştir. Teferrüt meselesinin hem muhalefet hem de illet meselesiyle doğrudan bir ilgisibulunmaktadır. Onun için öncelikle teferrüt meselesi vuzuha kavuşursa muhalefet ve illet meseleleride daha iyi anlaşılacaktır.

Hadisler hakkında hüküm vermek için râvînin rivayetinde teferrüt etmesi başlı başına yeterli değildir. Teferrüt eden râvî hadis rivayetinde hata yapmışsa teferrüt sadece bu hatanın ortaya çıkmasında bir vesiledir. Bir râvînin herhangi bir hadisin rivayetinde teferrüt etmesi o hadisi zayıf da kılmamaktadır. Nitekim Tirmizî, kitabına aldığı hadisleri değerlendirirken bazısına sahih-garib; bazısına da hasen-garib ismini vermiştir.¹ Zira kendisi burada hadisin garib² olmasıyla beraber sahih veya hasen olabileceğini uygulamalarıyla göstermiştir.³

Hadisler sahâbe döneminden tedvin edilinceye kadar bir tabakadan diğerine aktarılırken birçok sebebe binaen sikâ, sadûk ve zayıf hadis râvîlerinin rivayetlerinde bazen teferrüt ettikleri bir gerçektir. Teferrüt eden râvîlerin adâlet, hıfz ve itkân yönünden farklı kategorilerde olması, rivayetlerinin de farklı değerlendirilmesini gerektirmiştir. Bu mevzuda öncelikle teferrütün ne olduğu hakkında bilgi sunulacak ve akabinde günümüz Arap dünyasında hadis âlimleri arasında bu mesele etrafında gerçekleşen tartışmalara yer verilecektir. Ayrıca mütekaddim ve müteahhir hadis âlimlerinin görüşleri ışığında teferrüt meselesi konusunda meydana gelen tartışmaların değerlendirilmesi yapılacaktır.

¹ Bk. Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Şâkir & Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Haleb: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1977).

² Hadis usulü âlimlerinden bazıları ferd ile garib kavramlarının eş anlamlı olduğunu söylemiştir. Ancak hadis âlimlerinin ekseriyeti, kullanılışlarının azlığı veya çokluğuna göre ferd ve garib terimleri arasında ayırım yapmıştır. Ferd kelimesini çoğunlukla ferd-i mutlak için; garib kelimesini ise ferd-i nisbi için kullanmışlardır. Bu iki kelimeden türeyen fiillerin kullanılmasında herhangi bir ayırma gidilmemiştir. (Yusuf Ziya Keskin, "Hadis Usulünde Ferd Ve Gârib", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2000), 30).

³ Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar fi Ta'vdihi Nübheti'l-fiker fi muştalah ehli'l-eşer*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî (Medine: Câmiatu Taybe, 2001), 1/164-165.

1. TEFERRÜDÜN TANIMI

Teferrüt konusunun daha iyi anlaşılması için öncelikle teferrüdün kelime anlamının ne olduğu, sonra ıstılahta hangi manaya geldiğine ve ne zaman kullanılmaya başlandığı üzerinde durulacaktır. Daha sonra teferrüdün çeşitleri ve meydana geldiği hadislere verilen isimlere kısaca yer verilecektir.

1. 1. Teferrüdün Sözlük Anlamı

Teferrüt kelimesi *f-r-d* (فَرَدَ) fiiline iki harf eklemek suretiyle *teferrade* (تَفَرَّدَ) fiilinden türetilmiş bir mastar olup *tek kaldı* anlamına gelmektedir.⁴ İbn Faris'e (öl. 395/1004) göre *f-r-d* (فَرَدَ) fiilinden türeyen bütün kelimeler *tek kalmaya* delâlet etmektedir.⁵Teferrüt (التَفَرُّدُ); rivayetinde *tek kalan* râvînin amelidir. Râvînin rivayetinde tek kaldığı hadis ise ferd (الْفَرْدُ) adını almıştır. Ferdin (الْفَرْدُ) çoğulu kurallı olarak *efrâd* (أَفْرَادٌ) şeklindedir.⁶ Cevherî (öl. 400/1009), ferd (فَرْدٌ), fârid (فَارِدٌ), ferid (فَرِيدٌ), ferad (فَرَادٌ), ferîd (فَرِيدٌ) şeklinde aynı kökten türetilen kelimelerin *tek* anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁷ Görüldüğü üzere bir ve tek anlamlarına gelen *ferd* kelimesinden türetilen *teferrüt* terimi hadis usulünde tek kalmaya delâlet etmektedir. Buna binaen *ferd*, *teferrüt*⁸ ve *infirâd* kelimelerinin hadis rivayetinde tek kalışı ifade etmek için kullanıldığı söylenebilir. Burada *teferrüt* kelimesinin nasıl türetildiği ve onunla aynı manalara gelen bir kaç sözcüğün anlamı verilmiştir. Bu kullanımlardan teferrüdün kelime anlamıyla ıstilah anlamının neredeyse aynı olduğu tespit edilmiştir. Teferrüdün kelime anlamını verdikten sonra şimdi de terim anlamına geçebiliriz.

⁴ Halil b. Ahmed, "ferade" *Kitabu'l-'ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2003), 8/24; Ebu'l-Hüseyn, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, thk: Abdu's-Selâm Muhammed Harûn (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979), "ferade" *Mu'cemu makâyisi'l-luğâ*, 4/500; Cemaluddin Muhammed b. Mukrim b. Manzûr, "ferade" *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sâdir, t.y.), 3/331; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrazzak el-Murtađâ el-Huseynî ez-Zebidî, "ferade" *Tacu'l-ârus min cevâhiri'l-ğâmûs*, thk. Abdulaziz Matar, (Kuveyt: Matbaatu Hükümeti'l-Kuveyt, 1987), 8/482.

⁵ İbn Fâris, "ferade", 4/500.

⁶ İsmail b. Hammad el-Cevherî, "ferade", *es-Sihah tâcu'l-Arab ve sihâhu'l-luğâ*, thk. Ahmed Abdülğâfir Attar (Beyrut: Daru'l-İlm Lilmelâyin, 1979), 2/519; Zebidî, "ferade", 8/484.

⁷ Cevherî, "ferade", 2/518.

⁸ Muhittin Düzenli, *bazen fert ve teferrüt kavramlarının birbirinin mürâdifi şeklinde kullanıldığını* söyleyerek teknik bir hataya dikkat çekmektedir. Ona göre hadis ilmi ile uğraşan kişilerin bazen farkında olmadan fert ve teferrüt kavramlarını birbirlerinin yerine kullanması veya aynı kategoride değerlendirmesi yanlıştır. *Teferrüt* kavramı rivayetlerde *tek kalma* durumunu ifade ederken; *fert* kelimesi ise teferrüdün bir alt başlığı olan *fert Hadis* kavramının karşılığıdır. Fert Hadis denildiğinde teferrüdün meydana geldiği alanlardan sadece biri kastedilmiş olur. Teferrüt, ferd hadisi de kapsayan genel bir kavramdır. Muhittin Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı ve Diğer İstihlaklarla İlişkisi* (Bişkek: y.y, 2015), 43.

1. 2. Teferrüdün Terim Anlamı

Teferrüdün terim anlamını vermeden önce onun hangi bağlamda kullanıldığının tarihi seyri içinde ele alınması faydalı olacaktır. Böylece mütekaddim hadis âlimlerinin sözleri ve uygulamalarından yola çıkarak teferrüt kavramına hangi anlamları yüklediklerini tespit etmeye çalışacağız.

Teferrüdün sözcük olarak *tek kalma* anlamını ihtiva etmesinden yola çıkarak râvînin rivayetinde tek kalması durumunda rivayet ettiği hadisin nasıl değerlendirileceği Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra sahâbe döneminde belirginleşmeye başlamıştır. Nitekim Hz. Ebûbekir (r.a.) (öl. 13/634), tek başına bir hadis rivayet eden râvîlerden rivayetlerini destekleyecek şâhit getirmelerini isteyerek hadis rivayetinde ihtiyatlı davranmıştır. Yani, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından hemen sonra teferrüdün kelime anlamına yönelik ilk uygulamalar raşit halifeler döneminde başlamıştır. Bir rivayette Hz. Ebûbekir (r.a.), ninenin mirastan pay alması konusunda *ben Resulullah'ın yanındayken; O, nineye mirastan 1/6 pay verdi*⁹ hadisini aktaran Muğire b. Şu'be'den (öl. 50/670) şâhit istemiştir. Muhammed b. Mesleme'nin (öl.43/664) şâhitlik yapması üzerine de söz konusu hükmü uygulamıştır.¹⁰ Burada Muğire b. Şu'be (r.a.) rivayet ettiği hadisinde teferrüt etmiştir. Ancak Muhammed b. Mesleme'nin ona şâhitlik yaparak rivayetini desteklemesi, söz konusu rivayetin hadis olarak sübut bulmasını sağlamıştır.

Haberleri kabul noktasında ihtiyatı elden bırakmayan Hz. Ömer (öl.23/644) (r.a.) de tıpkı selefi, Hz. Ebûbekir (r.a.) gibi haberi nakleden râvîlerden şâhit isteme yolunu takip etmiştir.¹¹ Bir rivâyete göre Ebû Mûsâ el-Eşârî(öl. 42/662) (r.a.), Hz. Ömer'den, kapının arkasından üç kez selâm verip izin istemiş ve kendisine izin verilmeyince de dönüp gitmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.), Ebû Mûsâ el-Eşârî'ye neden gittiğini sormuş, o da Resulullah'ın (s.a.s) *sizden birisi (içeri girmek*

⁹ Tirmizî, "Ferâiz", 10-11 (No: 2100);Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kâzvinî, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Daru İhyâu'l-kutubi'l-arabiyye, 2009), "Ferâiz", 4 (No: 2724); Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fağıl b. Behrâm ed-Dârinî, *Sünen*, "Ferâiz", 21 (No: 2981) thk. Hüseyin Selim Eslem ed-Dârânî (Suudî Arabistan: Daru'l-muğnî, 2000), "Ferâiz", 19-23; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Daru İhyâi'turâsi'l-Arabî, 1985), "Ferâiz", 4-6 (No: 1871); Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvuld & Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 5/327.

¹⁰ Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-Şan'anî el-Yemânî, *Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zam (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1983), 6/290; Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniye, t.y.), 1/2; Hâkim Muhammed b. Abdullah en-Nisâburî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, (y.y., 2003), 15.

¹¹ Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı*, 43.

için) *izin mahiyetinde üç kez selâm verdiği*nde izin verilmezse dönüp gitsin¹² rivayetini aktarmıştır. Bu olay üzerine Hz. Ömer (r.a.), *buna delil getir ya da ben sana ne yapacağımı bilirim* diyerek Ebû Mûsâ'yı naklettiği rivâyete bir şâhit getirmesi konusunda uyarmıştır. Daha sonra Ebû Said el-Hudrî (r.a.) (öl. 64/683), Ebû Mûsâ'nın, üzgün ve endişeli bir şekilde yanlarına geldiğini, ona ne olduğunu sormaları üzerine de başından geçen bu olayı anlattığı bilgisini vermektedir. Ebû Mûsâ, *sizden bunu işiten var mı?* diye sorduğunda onlar da *hepimiz işittik* cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine söz konusu rivayete şâhitlik yapması için onunla birini göndermişlerdir.¹³ Daha sonra Hz. Ömer (r.a.), bunu yapmaktan maksadının Ebû Mûsâ'yı itham etmek olmadığını; aksine insanların Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dilinden uydurma rivayetler aktarmalarından endişe ettiği için böyle bir tavır takındığını açıklamıştır.¹⁴ Bundan anlaşılan Hz. Ömer (r.a.) de bir râvînin rivayet ettiği hadisin kabulü için bir şâhit getirerek desteklemesini uygulamalı olarak ashâba göstermiştir. Bu iki uygulamadan bir râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerle ihtiyatla yaklaşılması ve bu tür hadislerin kabulü için desteklenmesinin gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Zikrettiğimiz bu iki rivâyet için *râvînin tek kalması* anlamına gelen *teferrüt* kavramının istilâhi anlamda olmasa bile içerik olarak henüz sahâbe döneminde dikkate alındığını göstermektedir. Onlar, rivâyetlerin sıhhatini tespit için bir kriter olarak teferrüt eden râvîlerin rivayetlerinde kendilerini destekleyecek bir şâhit getirmelerini istemişlerdir. Zira Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in rivâyetlerin kabulünde şâhit istemeleri rivâyetin tek kişiden gelmesine yönelik uyguladıkları bir tedbirdir.¹⁵

Terim anlamıyla kullanıldığına dair örneklerin hicrî ikinci asır sonlarında başlayan *teferrüd* kavramı, hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda hadis münekkitlerinin sözlerinde ve eserlerinde yoğun bir şekilde tedavül etmeye başlamıştır.¹⁶ Bu uzun süre zarfında kavramın sülâsi kalıbını oluşturan *f-r-d* kökünden türetilmiş olarak *râvînin tek kalışma* işaret eden *teferrade*¹⁷(تَفَرَّدَ), *inferade*¹⁸

¹² Ebu Abdilleh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır (Beyrut: Daru Tavku'n-Necât, 2002), "İsti'zan", 13 (No: 6246); Müslim İbu'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Şaḥîḥ*, thk. Nizâr b. Muhammed el-Fâray âbî Ebu Kuteybe (Beyrut Daru Taybe, 2006), "Âdab", 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/ 9, 221, 4/393, 398, 400, 403, 410, 418.

¹³ Müslim, "Âdab", 36; Muvattâ, "Zekât", 42; Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/6.

¹⁴ Muvattâ, "İsti'zan", 54.

¹⁵ Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı*, 44.

¹⁶ Düzenli, *age.*, 44.

¹⁷ Tirmizî, "Tahare", 78; "Kırâat", 1; Ebu Dâvûd, "Hudud", 36; İbn Mâce, "Ticâret", 2; Ahmed b. Hanbel,

(*انْفَرَدَ*), *ferd*¹⁹(*فَرْدٌ*), *efrâd*²⁰(*أَفْرَادٌ*), *teferrudât*²¹(*تَفَرُّدَاتٌ*), *mefârîd*²²(*مَفَارِيدٌ*) gibi terimler bu bağlamda kullanılmıştır. Ayrıca yine dolaylı olarak râvînin tek kalışına işaret eden *lâ na'rifuhû illâ min hadîsi fulân*²³(*لا نعرفه الا من حديث فلان*), *la na'rifuhû illâ min hâzel vech*²⁴(*لا نعرفه الا من هذا الوجه*), *fulânun la yûtâbe'u alâ hadîsihi*²⁵(*فلان لا يتابع على حديثه*), *leyse fi'l-bâbi illâ min hadîsi fulân*²⁶(*ليس في الباب الا من حديث فلان*), *lem yeroihi an fulân illâ fulân*²⁷(*لم يروه عن فلان الا فلان*) şeklindeki ifadelerle teferrüdün kast edildiği görülmektedir.²⁸

Yukarıda zikredilen terkipler râvînin *tek kalma* durumuna işaret etmektedir. Ancak o dönemde sadece bu terkiplerin teferrüt için kullanıldığı söylenemez. Bunun yanı sıra hicrî ikinci asırda *râvînin rivâyetinde tek kalması* halinde hadisi *garîb* kabul edilmiştir. *Teferrüt* kavramının ise *garîb* kavramıyla aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı da bilinmektedir. Örneğin hicrî ikinci asırda *râvînin tek kalışını* ifade etmek amacıyla *garîb* kavramı *teferrüt* kavramı ile hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır. Burada, *garîb hadisin* muhaddisler tarafından tenkit

Müsned, 1/134. Bu terimi hadis âlimleri ravilerin teferrüt ettiği hadisler için kullanmaktadırlar.

¹⁸ Tirmizî, *el-İlelü's-sağır*, 5/744; İbn Ebi Hatim, *İlelü'l-hadis*, 2/124; Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bâğdâdî ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ahâdisi'n-nebeviyye*, thk. Ebu Abdurrahman Muqbil b. Hâdî el-Vâdîi', (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 4/20. Bu bu tabiri ilk olarak teferrüt edilen hadisler için Ebu Zura' ve Ebu Hâtim kullanmışlardır. (Saîd b. Mehdî el-Haşimî, *Ebu Zura' er-Raî ve Cuhuduhu li Sünneti'n-nebî*, 1/31, 45). Daha sonra bu tabiri diğer hadis âlimleri de kullanmıştır.

¹⁹ Bu kelimeyi Hadislerin tenkidinde başta Müslim kullanmıştır. Akabinde birçok Hadis âlimi teferrüt edilen hadisleri belirtmek için istimal edilmiştir. (Müslim, *Temyiz*, 174; Ukaylî, *ed-Dua'fa'u'l-kebir*, 1: 36).

²⁰ Bu sözcük, genellikle fert hadis rivayet edenlerin birden çok ferd rivayeti olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Yani ferd hadisin çoğulu *efrad* şeklinde belirtilmiştir. Meselâ *efradu's-sikât* tabiri sikâ ravilerin teferrüt ettiği hadisler için kullanılmaktadır. Dârekutnî, *el-Efrâd* adlı kitabında ravilerin teferrüt ettikleri hadisleri toplamıştır. (Dârekutnî, *el-Efrâd*, 3/45).

²¹ Bu tabiri Dârekutnî teferrüt edilen hadisler için kullanmıştır. (Yusuf b. Cevde, *Menhecu'l-imâm ed-Dârekutnî fi nakdi'l-hadis fi kitabi'l-ilel*, 102, 208, 354).

²² Bu tabiri ilk olarak Hâzîmî'nin kullandığı sanılmaktadır. (Cemal b. Muhammed es-Seyyid el-Hâzîmî, *İbn Kayyim el-Cevziyye ve cuhuduhu fi hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye*, 2/287).

²³ İbn Hacer, *en-Nüket alâ mu'addimeti İbni's-Şalâh*, 2/721.

²⁴ Tirmizî, "Şalat", 20. Tirmizî, süneninde birçok yerde bu tabiri teferrüt eden raviler için kullanmaktadır. Bu ifadenin Tirmizî'nin teferrüt eden raviler için kullandığı kendine özgü bir tenkit terimi olduğu görülmektedir.

²⁵ Ebu Bekir el-Bezzâr'ın *Müsnedi*'nde Dârekutnî'nin *el-Efrâd*'ında ve Tâberânî'nin *Mu'cemu's-Sağır ve'l-Kebir* adlı kitaplarında bu kullanımlar geçmektedir. (İbn Hacer, *Nüket*, 2/708).

²⁶ Abdurrahman b. el-Hüseyn Zeynüddin el-İrâkî, *et-Takîd ve'l-izâh şerh mukaddimeti İbni's-Şalâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebu's-Selefi, 1969), 136.

²⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Hammâd el-Ukaylî el-Mekkî, *ed-Dua'fa'i'l-Kebir* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts), Ebu Ahmed Abdullâh b. Adî b Abdillâh el-Cürçânî, *el-Kamil fi Dua'fai'r-Rical*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1997) ve Süleyman b. Ahmed b. Eyyub et-Tâberânî, *Evsat ile Şağır* adlı eserlerinde bu kelimeye yer vermişlerdir.

²⁸ Abdulcev vad Hemâm, *et-Teferrüd fi rivayeti'l-hadis ve menhecu'l-muhaddisin fi kâbülihi ve raddih* (Beyrut: Daru'n-Nevâdir, 2008), 87; Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı*, 44.

edildiğini ve kerih görüldüğünü de söylemek gerekir.²⁹

A'meş (öl. 147/764), *garîb hadis* ve *garîb sözün* kerih görüldüğünü söyleyerek³⁰ garip rivayetlere karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir. Mâlik b. Enes (öl.179/795) de *garîb rivâyetlerle* aktarılan bir ilmin, ilimlerin en kötüsü olduğunu söylemiştir. Ebû Yûsuf (öl.182/798) ise, *garîb haberlerin peşine düşmenin yalana düşmekle eşdeğer olduğunu*³¹ belirterek *garîb hadis*lere karşı olumsuz bir tavır oryaya koymuştur.

Aslında burada *garîb rivayet*lere karşı sergilenen tavrın sebebi bu tür rivâyetlerin genelde zayıf râvîler aracılığıyla nakledilmesidir. Nitekim Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), *bu garîb hadisleri yazmayım. Onlar münker rivayetlerdir. Hepsiz zayıf râvîler tarafından rivâyet edilmiştir*³² diyerek *garîb rivâyet*lerin genelde zayıf râvîler tarafından nakledildiğini belirtmiştir.³³

O dönemde, meşhur ve ma'rûf hadislerin rivayetinin terk edilerek *garîb hadis*lere yönelişin artmasına karşı hadis âlimlerinin olumsuz tavır takındıklarını söylenebilir. Nitekim İbn Receb (öl.795/1393) bunu *ilk dönem âlimleri meşhur hadisten övgüyle söz ederlerken; genel olarak garîb hadisler hakkında yergiyile değerlendirmeler yapıyorlardı*³⁴ sözüyle dile getirmektedir. Hadis âlimlerinin bu sözleri, *teferrüt*ile aynı anlamda kullanılan *garîb* kavramının hicrî ikinci asrın başlarında tedâvul etiğini kanıtlamaktadır.³⁵

Teferrüdün kelime anlamını açıklığa kavuşturduktan, diğer kelimelerle anlam farkını ortaya koyduktan ve tarihi sürecini de verdikten sonra şimdi terim anlamınıhadis âlimlerinin görüşleri ışığında açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Fert hadis terimi dışında teferrüt meselesinin hadis usulü eserlerinde üzerinde ittifakedilen müstakil bir tanımına rastlayamadık. Bu mesele genellikle hadis usulü araştırmalarında ele alınmış ve daha çok bu kavrama illel, rical, tarih ve tahric kitaplarında yer verilmiştir. Hadis âlimleri genelde hadislerin tariklerini araştırırken ve hadis râvîleri hakkında görüş belirtirken teferrüt meselesine girmiştir.³⁶ Buna rağmen hadis âlimlerinden bazıları teferrüdü bir hadis terimi olarak tanımlamaya çalışmıştır. Şimdi teferrüt meselesi için yapılan tanımlara

²⁹ Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı*, 45.

³⁰ İbn Receb el-Ĥanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr (Beyrut: Daru'l-mellâh), 1/340.

³¹ İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, 1/407.

³² İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, 1/408-409.

³³ Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı*, 47.

³⁴ İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, 1/406.

³⁵ Düzenli, *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı*, 47.

³⁶ Hemâm, *et-Teferrüd fi rivayeti'l-hadis*, 82

kısaca yer vereceğiz.

Hadis usulünde ikinci eseri telif eden Hâkim en-Nisabûrî'nin (öl. 405/1014) hadislerde meydana gelen teferrüdü üç kısma ayırarak değerlendirmesi ve her bir kısım için birçok örnek vermesi onun teferrüt konusuna önem verdiğini göstermektedir.³⁷ Nisabûrî, her ne kadar teferrüdün tanımını yapmasa da teferrüdün kapsamına giren kısımları açıklayarak değerlendirmektedir.

Hâkim en-Nisabûrî'den sonra Ebû Hafs el-Meyânicî'nin³⁸ (öl. 581/1185) teferrüdü; *sikâ râvîlerden birisinin rivayette bulunduğu hocada diğer râvîlerden ayrılması* olarak tarif ettiği görülmektedir.³⁹ Mahir el-Fahl ve Ahmed Şâkir Mahmud, Meyânicî'nin tanımını efradını cami ağıyarını mani olmaktan uzak olduğu için eleştirmişlerdir.⁴⁰ Meyânicî, teferrüdün tanımını sikâ râvînin rivayetiyle sınırlandırmasının sebebinin zayıf râvînin rivayetinin mütâbi ve şâhitlerle desteklenemeyeceğini kabul etmesi olduğunu söylemek mümkündür.⁴¹

İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) *teferrüdü meydana geldiği hadisleri mutlak olarak reddetmenin veya şâz kabul etmenin doğru bir yaklaşım olmadığını* söylemektedir.⁴² İbnü's-Salah'a göre; teferrüt, hadisler için bir illet olmayıp; araştırma sonucunda teferrüt eden râvînin hatası tespit edildiğinde meydana gelen hataya binaen hadisler farklı isimler almaktadır.

Zehebî'nin (öl. 748/1348) ise; *teferrüdü muayyen bir hocadan rivayette bulunan bir râvînin, rivayet ettiği hadisin senet ve metninde tek kalması*⁴³ şeklinde tarif ederek Meyânicî'nin tanımından daha geniş kapsamlı bir tanım yaptığı görülmektedir. Nitekim garib hadisi, *bir râvînin senedin herhangi bir yerinde tek kalması (teferrüd)* olarak tarif eden İbn Hâcer (öl. 852/1448) de bu tanımında teferrüt kelimesini kullanmıştır.⁴⁴

Meyânicî (öl. 581/1185) ve Zehebî'nin (öl. 748/1348) tanımları dışında burada

³⁷ Hâkim en-Nisabûrî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadis*, 317-337.

³⁸ Ebu Hafs'ın, Meyânicî olarak burada zikrettiğimiz nisbesi bazen Meyyâniş şeklinde de kullanılmıştır.

³⁹ Ebu Hafs el-Meyânicî, *Mala Yeseu'l-muhaddiş cehlulh*, 29; Bedruddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ mukaddimeti İbni's-Salah*, thk. Zeynü'l-abidin Ferîc (Beyrut: Advâu's-Selef, 1998), 2/133.

⁴⁰ Mâhir Yasin el-Fahl, *Eşeru ihtilâfi'l-esânîd ve'l-mutun fi ihtilâfi'l-fukahâ*, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2009), 89; Ahmed Şâkir Mahmud, "Teferrüd'ü r-ruv vât fi'l-hadis ve Mevâkıfu'n-nukkad minh", *Mecelletu Külliyyeti'l-imâmi'l-a'zam*, 15 (2012), 115.

⁴¹ Fahl, *Eşeru ihtilâfi'l-esânîd*, 115.

⁴² Takiyyuddin Ebu Amr Osman b. Abdurrahman b. Şalâh, *Mukaddime* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2002), 80.

⁴³ Zehebî, *el-Mûkizâ fi ilmi muştalahi'l-hadis*, thk. Ali b. Ahmed er-Râzihî (Beyrut: Daru'l-Âşâr, 2007), 43.

⁴⁴ İbn Hâcer, *Nüzhetü'n-naazar*, 1/54.

teferrüt hakkında zikrettiğimiz görüşler, teferrüdün bir hadis ıstılahı olarak tanımlanmadığını ortaya koymaktadır. Hadis usulü âlimleri genellikle *ferd* ve *garib* kelimelerini hadis ıstılahı olarak kabul etmiş, teferrüt kelimesini ise bu terimleri açıklamak için kullanmışlardır.⁴⁵ Aynı zamanda teferrüt kelimesini şâz ve münker hadisin tanımlarını yaparken de kullandıklarını söylemek mümkündür.⁴⁶

Yukarıda teferrüdün meydana geldiği hadislere hadis usulü âlimlerinin *garib* veya *ferd* ismini verdikleri ifade edilmiştir. Ferd kelimesi sözlükte *tek, bir tek ve çiftin yansı* anlamına gelir. Dünyada eşi benzeri olmayan bir kimseye de *ferd* denir.⁴⁷ Hadis terimi olarak *ferd*, *garibin* müradifi olup isnadın herhangi bir yerinde râvîsi tek kalmış hadise denir.⁴⁸ Ancak hadis usulü âlimleri *ferd* ile *garibi* birbirinden ayırmışlardır. *Ferd* ismini genelde *ferdi mutlaka*; *garib* ismini ise *ferdi nisbîye* vermişlerdir.⁴⁹ Buna göre *ferd* denilince *ferdi mutlak*; *garib* denilince ise *ferdi nisbî* kast edilmiştir.⁵⁰ Teferrüt kavramının tanımına yönelik görüşleri verdikten sonra şimdi teferrüdün kısımlarına geçeceğiz.

2. TEFERRÜDÜN KISIMLARI

Hadis âlimlerinin görüşlerinden yola çıkarak teferrüdü *mutlak teferrüt (ferd-i mutlak)* ve *nisbî teferrüt (ferd-i nisbî)*⁵¹ şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Hadis âlimlerinin bazen mutlak ve nisbî ayırımı yapmaksızın teferrüdü hadis rivayetleri için kullandıkları da olmuştur.

2.1. Mutlak Teferrüt

Hadis usulü eserlerinde mutlak teferrüdün⁵² iki farklı tanımı yapılmıştır. Birincisi; râvînin senedin baş tarafında yani, hadisi Hz. Peygamber'den (s.a.s) rivâyet eden sahâbe tabakasında veya sahâbeden rivâyette bulunan tabiîn tabakasında tek kalmasıyla meydana gelen teferrüde *mutlak teferrüt* denilmektedir.⁵³ İkincisi; hadisin metin ve senedinin sadece bir râvînin rivayetinden ibaret olması ile

⁴⁵ Hâkim, *Ma'rifet*, 317; İbnü's-Şalah, *Mukaddime*, 80; İbn Hacer, *Nüzhe*, 1/ 54.

⁴⁶ İbnü's-Şalah, *Mukaddime*, 80; Zerkeşi, *Nüket*, 2: 133.

⁴⁷ Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî, *el-Kâmus* (Beyrut Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1/659.

⁴⁸ İbnü's-Şalah, *Mukaddime*, 88-89; İbn Hacer, *Nüzhe*, 204; Şehâvi, *el-Gâye fi Şerhi'l-Hidâye*, 1/192; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 108; Polat, Salâhadin, "Ferd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 2001), 7/ 368.

⁴⁹ İbnü's-Şalah, *Mukaddime*, 88-89; İbn Hacer, *Nüzhe*, 56-57.

⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 57.

⁵¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 28; Şehâvî, *Fethu'l-muğis*, 1/253.

⁵² Mutlak teferrüt dediğimiz kavram için klâsik hadis usulü kaynaklarında *ferd-i mutlak* tabiri kullanılmıştır. Ancak biz burada teferrüt olgusunu ele aldığımız için *mutlak teferrüt* tabirini kullandık.

⁵³ İbnü's-Şalah, *Mukaddime*, 69.

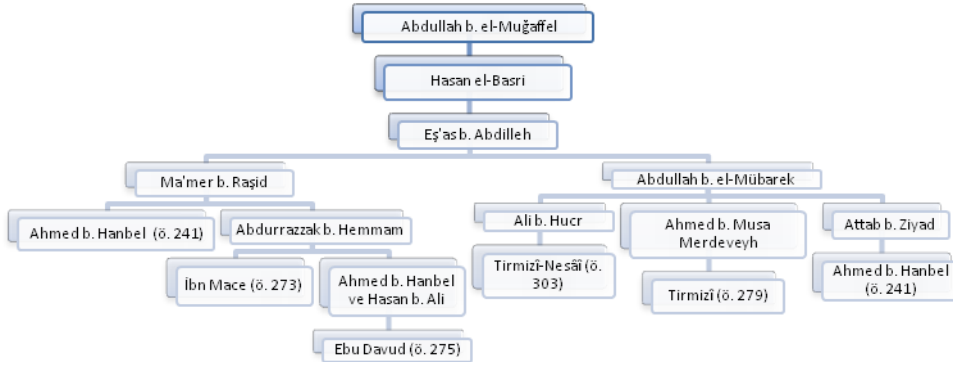
bunu destekleyen şâhit ve mütâbisinin olmaması durumunda meydana gelen tek kalışa *mutlak teferrüt* denmiştir.⁵⁴ İkinci tanım birinci tanımdan daha genel olup hadisin herhangi bir yerinde *tek kalma* meydana gelmesi durumunda buna *mutlak teferrüt* hükmü verilmektedir. Ancak mütâbi ve şâhit bulunursa bu rivayete teferrütle hüküm verilmemektedir. Birinci tanımda ise sadece ilk iki tabakada teferrüt meydana gelirse buna *mutlak teferrüt* hükmü verileceği; daha önce iki veya daha fazla tariki olan bir hadis rivayeti bu tabakalardan sonra gelen tabakalarda teke indiğinde meydana gelen teferrüt *mutlak* kabul edilmemiştir. Daha sonra *teferrüt ile ilgili tartışmalar* konusunda bunun hadislerin kabul ve reddine etkisi açıklanacaktır.

Mutlak teferrütle rivayet edilen hadislere de *ferd hadisler* denmektedir. Nitekim *ferd-i mutlak* ve *ferd-i nisbî* olmak üzere iki farklı kategoride değerlendirilen ferd kavramından ferd-i mutlak *râvînin kendisinden başka birinin nakletmediği ve bütün râvîlerden ayrılarak teferrüt ettiği hadis* olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵ Ferd-i mutlakın örneği Eş'as b. Abdullâh'ın Hasan el-Basri'den (öl. 110/728), o da Abdullâh b. Muğaffel'in (öl. 60/680), Allah Resulü (s.a.s.) *kişinin banyo yaptığı yerde bevl etmesini yasakladı ve vesvesenin çoğunun bundan kaynaklandığını söyledi*⁵⁶ şeklinde rivayet ettiği hadistir. Ahmed (öl. 241/855), Tirmizî (öl. 279/892), Ebû Dâvûd (öl. 275/888) ve İbn Mâce'nin (öl.273/886) kitaplarına aldıkları bu hadisin rivayet şeması aşağıdadır.

⁵⁴ İbn Hacer, Nüzhe, 28; Seḥâvî, Fethu'l-muḡîs, 1/253.

⁵⁵ İbnü's-Salah, *Mukaddime*, 69; Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrib ve't-teysir li ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir*, thk. Muhammed Osman el-Ḥışt (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 1/3; İrakî, Fethu'l-muḡîs, 110; Celaluddin Ebu'l-Faḍl Abdurrahman es-Suyutî, *Tedribu'r-râvî fi Şerhi takribi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-A'şâ Hassüne (Beyrut: Daru'l-Fikir, 2000), 162; Ömer b. Muhammed b. Fütuh el-Beykunî ed-Dimaşkı, Şerhu'l-manzûme, 131; Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Kâsimî, Kavâidu't-tahdiş min fununi muştalâhi'l-hadiş, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye ts.), 132; Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi'l-fayz Câfer b. İdris el-Kettânî, *er-Risaletu'l-müstatrafa li beyâni meşhuri's-sünneti'l-müşarrafte*, thk. Muhammedel-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî, (Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslamiye, 2000), 114; Nureddin İtr, *Menhecû'n-nakd fi ulumi'l-hadiş* (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1981), 400; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usulu'l-hadiş*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2006), 358.

⁵⁶ Ebu Davûd Süleyman b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.) "Tahâret", 27; Tirmizî, "Tahâret", 21; İbn Mâce, "Tahâret", 12; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, 1986), "Tahâret", 36; Ahmed b. Ḥanbel, Müsned, 4/177, 181. Ahmed b. Ḥanbel bu hadisi farklı bir versiyonla nakletmiştir. *Hiç kimse banyo yapacağı yerde bevl edip sonra orada yıkanmasın*. Ahmed b. Ḥanbel, *sonra orada abdest almasın, çünkü vesvesenin çoğu ondan meydana gelir* demıştır.

Yukarıdaki rivayet şemasında görüldüğü gibi hadisin medarının Eş'as b. Abdullâh olduğu görülmektedir. Eş'as b. Abdullâh bu rivayette teferrüt etmiştir. Yani bu hadisi Hasan el-Basri'den tek başına rivayet etmiş ve başka hiçbir râvî bu rivayette kendisine iştirak etmemiştir. Aynı şekilde Hasan el-Basri de bu hadisi Abdullâh b. el-Muğaffel'den rivayette teferrüt etmiştir. Bu rivayeti destekleyen şahit ve mütâbî olmadığı için râvîsinin teferrüdüne binaen bu hadis *ferd* veya *garib* kabul edilmiştir. Tirmizî (öl. 279/892), bu hadisin garib olduğunu söylemiş ve sadece Eş'as b. Abdullâh'ın merfu' olarak Hasan el-Basri'den (öl. 110/728) rivayet ettiğini belirtmiştir.⁵⁷

2. 2. Nisbî Teferrüt

Mutlak teferrüt gibi nisbî teferrüdün de hadis usulü eserlerinde iki farklı tanımı yapılmıştır. Birincisi; râvînin hadisin tümünde değil sadece belirli bir yönünde diğer râvîlerden ayrılarak tek kalmasına *nisbî teferrüt* adı verilmiştir.⁵⁸ İkincisi ise; sahâbe veya tabiûn tabakalarından sonra râvînin hadis senedinde tek kalmasıyla meydana gelen teferrüt şeklinen *nisbî teferrüt* denmektedir.⁵⁹ İbnü's-Salâh (öl.643/1245) *ferd-i nisbî*'yi bir şeye kıyasla *ferd* olarak değerlendirilen hadis olarak ele almış ve özel bir cihete nispetle teferrüdün gerçekleştiği hadis anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶⁰ İbn Hacer (öl.852/1448) ise; senedinin ortasında garâbet bulunan hadis *ferd-i nisbî* kavramıyla tanımlamıştır.⁶¹ Ayrıca İbn Hacer, haber aslında meşhûr olsa bile belirli bir şahsa veya bölgeye nispetle vuku bulması dolayısıyla bu tür rivâyetler için nisbî

⁵⁷ Tirmizî, "Tahâret", 21.

⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 28; Seḥâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/253.

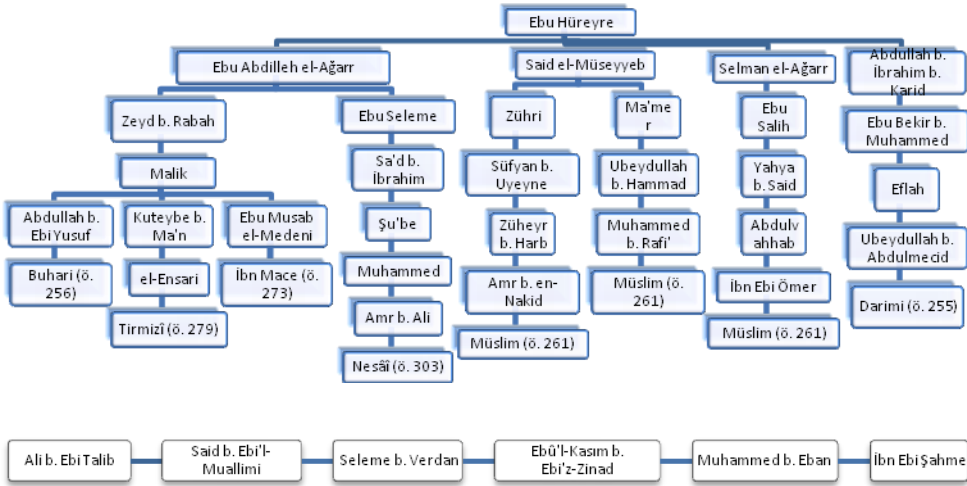
⁵⁹ İbnü's-Şalâh, *Mukaddime*, 84; İbn Hacer, *Nüket*, 1/164; Muhammed b. İbrahim Bedruddin b. Cemâa', *el-Menhelu'r-ravî fi muhtasari ulumu'l-hadisi'n-nebevî*, thk. Muhyiddin b. Abdurrahman Ramazan (Beyrut: Daru'l-fikr, t.y.), 51; Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, 110.

⁶⁰ İbnü's-Şalâh, *Mukaddime*, 69.

⁶¹ İbn Hacer, *Nüket*, 511.

kelimesinin kullanılmasını uygun görmüştür.⁶²

Bir râvînin hadisi farklı bir râvîden veya hadis senedine bir râvî ekleyerek yahuthadis metninde bir ziyade bulunarak veyahut noksanlık yaparak rivayet etmesi *nisbê teferrüdün* çeşitlerindedir. Bunun örneği Seleme b. Verdan'ın (öl. 152/769) Ebu Said b. Ebi'l-Muallimi'den- Ali b. Ebi Talib tarikiyle (öl. 40/661) Allah Resulü'nün (s.a.s.) *benim bu mescidimde kılman bir namaz; Mescid-i Haram dışındaki bir mescitte kılman namazdan bin derece daha faziletlidir*⁶³ buyurduğu⁶⁴ hadistir. Bu hadisin rivayet şeması aşağıda verilmiştir.

Yukarıda rivayet şemasını verdiğimiz hadisEbû Hüreyre'den gelen tarikiyle şöret bulmuş ve birçokhadis kitabında yer almıştır. Ancak Hz. Ali'den gelen rivayette Seleme b. Verdan⁶⁵ teferrüt etmiştir. Seleme b. Verdân ise zayıf bir râvî olup rivayetlerihadis münekkitlerince tenkit edilerek zayıf kabul edilmiştir. O, bu hadisi Hz. Ali'ye (r.a.) nisbet ederek teferrütte bulunmuş olmakla beraber bu hadis Ebû Hüreyre'den de şöret yoluyla rivayet edildiği için buradaki teferrüt nisbê kabul edilmiştir.

Aslında Seleme b. Verdân bu hadisi Ebû Hüreyre'den rivayet etmiş olsaydı zayıf bir râvî olmasına rağmen bu rivayeti sahih olarak değerlendirilecekti. Ancak zayıf bir râvî ve hata yapma ihtimali yüksek olduğu için burada onun rivayeti zayıf

⁶² İbn Hacer, *Nüzhe*, 511; Nevevî, *Takrîb*, 43.

⁶³ Buḥârî, "Faḍlu's-şalât", 1; Tirmizî, "Şalât", 207; İbn Mace, "Şalât", 195; Müslim, "Faḍâil", 94; Nesâî, "Faḍâil", 32; Dârimî, "Şalât", 165.

⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fi duaḫâi'r-ricâl*, 4/361.

⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/360.

kabul edilmiştir. Meselâ; bu hadisi Müslim ve İbn Mâce, İbn Ömer'den⁶⁶, Nesâî, Meymune'den⁶⁷, Ahmed b. Hanbel, Sa'd b. Ebi Vakkâs'tan⁶⁸ ve İbn Ebi Şeybe de Cübeyr b. Mutim'den⁶⁹ rivayet ederek kitaplarında tahrir etmişleridir. Bu hadisi farklı sahâbeden rivayet eden râvîler sikâ oldukları için senette teferrüt etmelerine rağmen hadisleri sahih kabul edilmiştir. Zira Ebû Hüreyre'den gelen rivayetler onların farklı tarihlerle rivayet ettikleri hadisleri desteklemiştir. Böylece bu rivayetler birbirlerinin hem şâhitleri hem de mütâbileri olmuştur.

Teferrüt meselesini birçok yönden kısımlara ayırmak mümkündür. Ancak önemine binaen teferrüdün kısımlarından sadece *mutlak* ve *nisbî* teferrüde değinmek yeterli görülmüştür. Teferrüdün sözcük ile terim anlamını verdikten ve kısımlarını örneklerle açıkladıktan sonra günümüz Arap dünyasında teferrüt hakkında yapılan tartışmalara geçebiliriz.

3. TEFERRÜTMESELESİ İLE İLGİLİ TARTIŞMALAR

Günümüz Arap dünyasında hadis âlimlerinin *teferrüt eden râvînin genel durumunun rivayetine etkisi, sahih hadisin tanımında şâz ve illetli olmaması şartının teferrüt ile ilgisi, ilk iki tabakada teferrüt ile üçüncü tabaka ve sonrasında teferrüt olmak üzere dört mevzuda tartıştıklarını tespit ettik. Şimdi bunları sırasıyla ele almaya çalışacağız.*

3.1. Teferrüt Eden Râvînin Durumunun Rivayetine Etkisi İle İlgili Tartışmalar

Hadislere râvînin durumundan bağımsız olarak hüküm verilmediği bilinen bir gerçektir. Hadisin sahih olmasında râvînin güvenilir ve sağlam bir hafızaya sahip olmasının etkisi olduğu gibi hadisin reddedilmesinde de râvînin güvenilir olmaması ve hızında eksiklik bulunmasının etkisi büyüktür. Ancak teferrüt eden râvînin genel durumuna bakarak rivayet ettiği hadisin kabul edilip edilmeyeceği hakkında günümüz Arap dünyasında tartışmalar meydana gelmiştir.

Ortaya koyduğu görüşlerle bu tartışmanın başlamasına kapı aralayan Hamzâ el-Melibârî, adâlet ve zabt sahibi râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisin araştırma yapılmadan hemen sahih kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre; müteahhir ve çağdaş hadis âlimleri, râvînin genel durumunu (adâlet ve zabt) külli bir kaide kabul edip; bu kaidenin sikâ, zayıf ve sadûkrâvîlerin teferrüt ettiği

⁶⁶ İbn Mâce, "Şalât", 195.

⁶⁷ Nesâî, "Fađâil", 54.

⁶⁸ Ahmed b Hanbel, *Müsned*, 3/158.

⁶⁹ İbn Ebi Şeybe, *Muşannef*, 2/147.

her hadise uygulanabileceği görüşüne varmışlardır. Böylece sikâ râvîlerin teferrüt ettikleri rivayetleri sahih, sadûkrâvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadisleri hasen ve zayıf râvîlerin tek başlarına rivayet ettikleri hadisleri ise zayıf kabul edip bunu bir kaide haline getirmişlerdir. Buna karşın mütekaddim münekkit hadis âlimleri teferrüt eden râvînin genel durumuna bakmaksızın rivayeti etkileyen durumları ve karineleri araştırarak her rivayete farklı hüküm vermişlerdir. Böylece bu meselede râvîlerin genel durumuna bakarak rivayetlerine hüküm veren müteahhir hadis âlimleri, mütekaddim hadis âlimlerinin metoduna muhalefet etmişlerdir.⁷⁰ Teferrüt meselesinde râvînin durumunu esas alan müteahhir hadis âlimlerini eleştiren Melibârî, bu meselesinin mütekaddim münekkit âlimlerin uygulamaları ışığında tahlil edilmesi ve araştırılmasını da tavsiye etmektedir.⁷¹

Melibârî'nin savunduğu görüşleri destekler mahiyette bir görüşe sahip olan Mahir el-Fahl'a göre; zayıf râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadis mutlak olarak reddedilmediği gibi sikâ râvînin de teferrüt ederek rivayet ettiği bütün hadisleri mutlak olarak kabul edilmemektedir. Kabul ve ret karine ve rivayeti kuşatan durumlara bağlıdır. Karine ve delilleri araştırmadan sadece teferrüt eden râvîlerin durumuna bakarak rivayetine hüküm vermek münekkit hadis âlimlerinin yöntemine uygun düşmemektedir.⁷²

Târık İvâdilleh, sikâ ve zayıf râvîler arasında ayırım yapmaksızın teferrüt ettikleri rivayetlerin kabul veya reddini karinelere bağlayarak bir yönüyle Melibârî ve Mâhir el-Fahl'a katılmaktadır. Ancak hafız ve mutkin derecesinde olmayan bir râvî teferrüt ederse bu teferrüdünün illet sayılacağını belirterek onlardan ayrılmaktadır.⁷³ Melibârî ve Mâhir el-Fahl, zayıf râvînin zabt ettiği rivayetin kabul edilebileceğini iddia ederken; İvâdilleh zayıf râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisinin kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Ona göre; hataları olsa da eğer râvî hafız ve mutkin derecesinde sadûk diye tabir edilen biri ise rivayeti karinelere dayanarak kabul edilebilmektedir.

İbrâhim el-Lâhim, teferrüt meselesinin müteahhir hadis âlimlerinin mütekaddim hadis âlimlerine muhalefet ettiği meselelerden biri olduğunu iddia

⁷⁰ Hamzâ Abdullah el-Melibârî, *el-Muvâzene Beyne'l-mütekaddimin ve'l-mütea hîrin fi ta sihi'l-ahâdis ve ta'lilihâ*, (Beyrut: Daru İbn Hâzm, 2001), 74; a.mlf., *Nazarât cedide fi ulumi'l-hadis*, (Beyrut: Daru İbn Hâzm, 2003), 235.

⁷¹ Melibârî, *Muvâzene*, 74.

⁷² Fahl, *Eseru ihtilâfi'l-esânîd*, 92.

⁷³ Ebu Muaz Târık b. İvâdilleh b. Muhammed, *ed-Dibace fi ilmi'l-hadis* (Kahire: Daru'l-Kevser, 2009), 79.

ederek yukarıda görüşlerini verdiğimiz çağdaş âlimlere katılmaktadır. Ona göre; teferrüt meselesinde senetlere bakarak hüküm verenlerin sayısı artarak günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde bazı âlimlerin ise mütekaddimun ile müteahhirun arasında metot farkına binaen açılan arayı kapatmaya yönelik çabaları olmuştur. Ancak sadece senetlerin zahirinin hadisleri değerlendirmede yeterli olduğunu kabul edenlerin direnç göstermesi neticesinde bu gayretler sınırlı kalmıştır. Buna rağmen zamanımızda selâmetine binaen bu meselede münekkit âlimlerin yöntemine dönmeyi isteyenlerin bulunmasının yanı sıra onların metodunu açıklayan bazı araştırmalar ve tezler de hazırlanmıştır. Böylece bu araştırmacılar, mütekaddim ve müteahhir hadis âlimlerinin metotları arasında karşılaştırma yapmak suretiyle uygulamaya dayalı çalışmalar yapmışlardır.⁷⁴ Lâhim, hadis tenkidinde mütekaddim münekkit hadis âlimlerinin yöntemine dönmeyi hadis usulü problemlerinin çözülmesinde önemli bir unsur olarak görmektedir.

Ahmed Şâkir Mahmud, teferrüdün başlı başına rivayetleri reddetmek için yeterli bir sebep teşkil etmediğini söyleyerek Malibarî ve onunla aynı doğrultuda görüş belirten akademisyenlere katılmaktadır. Ona göre; zayıf râvîlerin rivayet ettikleri hadisler teferrüt gerekçesiyle reddedilmemeli ve sırf zayıf olduklarından dolayı rivayet ettikleri hadisler hemen zayıf hüküm verilmemelidir. Münekkit hadis âlimleri karinelere göre zayıf râvînin zabt ederek rivayet ettiğini bildikleri hadislerini de kabul etmişlerdir.⁷⁵

Hazan Fevzi, teferrüdü hatanın kaynağı görmekle beraber hadisin illetli sayılıp reddedilmesinde yeterli bir sebep olmadığını kabul etmektedir. Ona göre; râvînin hatasına delâlet eden karinelere tespit edildiğinde hadisi illetli sayılmaktadır. Râvînin isabet ettiğine dair karinelere bulunduğu anda isehadisi kabul edilmektedir. Bazı hadis âlimlerinin, sikâ râvîlerin rivayetinde teferrüt ettiği hadisleri reddetmesi karinelere göre olmuştur. Onlar, teferrüt eden râvînin hatasını açıklamadan teferrüt sebebiyle hadisini illetli saymışlardır. Hafız ve sikâ olan râvînin hatası sübut bulmadıkça teferrüt ettiği rivayeti kabul edilmiştir. Ancak râvînin hıfzı zayıf olursa teferrüt ederek rivayet ettiği hadis değerlendirilmeye alınmadan hatalı olduğuna hükmedilmektedir.⁷⁶ Bundan anlaşılan Fevzi, zayıf râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisin kabul edilemeyeceğini söyleyerek Tarık İvağilleh'e katılırken; zayıf

⁷⁴ İbrâhim b. Abdullah el-Lâhim, *Mukarenetu'l-merviyat* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2012), 2/309; a.mlf., *Teferrüdü's-sikâ bi'l-hadis*, y.y., t.y., 20.

⁷⁵ Ahmed Şâkir Mahmud, *Teferrüdü'r-ruvat*, 126.

⁷⁶ Hasan Fevzi, *el-Menhecü'n-nakdî 'inde'l-müteqaddimin mine'l-muhaddisin ve eserü tebâyuni'l-menhec* (Câmiatu Ayni's-Şems, Yüksek Lisan Tezi, 2000), 483-484.

râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisin karinelerle kabul edilebileceğini savunan çağdaş hadis âlimlerinin aksine bir görüş belirtmektedir.

Hadislerin illetlerinin ortaya çıkmasında teferrüdün güçlü bir delil olduğunu kabul eden Ebûbekir Kâfi'ye göre; münekkit hadis âlimleri, râvîlerin teferrüt ettiği hadislere şâz ve münker hükmü vermeden önce muhakkak karineleri araştırmışlardır. Karineleri sınırlandırmak mümkün olmayıp; her bir hadis için farklı karinelerin olması mümkündür. Münekkit hadis âlimleri, râvîlerin teferrüt ettiği hadislere mutlak olarak hüküm vermemiştir. Karinelerin kabulüne delâlet ettiği hadisleri kabul ederken; karinelerin reddine delâlet ettiği hadisleri ise reddetmişlerdir. Müteahhir hadis âlimlerinin râvîlerin teferrüt ettiği hadislere farklı hüküm vermeleri ise metot farkından kaynaklanmamıştır.⁷⁷ Ebûbekir Kâfi, müteahhir hadis âlimlerinin teferrüt edilen hadislere mütekaddim hadis âlimlerinden farklı hüküm verdiklerini söylemekle Melibâri ve onunla aynı görüşe sahip akademisyenlere katılmaktadır. Ancak, teferrüt konusunda müteahhir hadis âlimlerinin mütekaddim hadis âlimlerinden farklı hüküm vermelerinin metot farkından kaynaklanmadığını belirterek onlardan ayrılmaktadır.

Şerif Hatim el-'Avnî, mütekaddim hadis âlimlerinin teferrütten dolayı reddettikleri hadislerin hiçbir şekilde tashih edilemeyeceğini söylemektedir. Ona göre; müteahhir hadis âlimleri mütekaddim hadis âlimlerinin fikir birliği olmadığı teferrüt edilen hadislere onlardan bazılarının görüşlerini tercih ederek hüküm verilebilmektedir.⁷⁸ Mütekaddim hadis âlimleri, hafızların tek kaldıkları rivayetleri ile ilgili bilgileri daha fazla olmakla beraber sahip oldukları melekeleri müteahhir hadis âlimlerinden daha kuvvetlidir. Zira teferrütle hüküm veren kişi hadis kitaplarının tümüne muttali olduğunu iddia etmiş sayılmaktadır. Bu da mümkün olmadığı için zamanımızda hadislere teferrütle hüküm verilerek hadisler reddedilememektedir. Bir araştırmacı, hadis hakkında teferrütle hüküm veren bir münekkit âlimin görüşünü bulmazsa hadise teferrütle veya garabetle hüküm vermesi çok zordur. Ancak yapacağı araştırmalar sonunda hadis hakkında münekkit âlimlerin görüşlerine muvafakatle hadis teferrüde kabil ise teferrütle hüküm verebilir.⁷⁹

Zehrânî, İbnü's-Salah dâhil müteahhir hadis âlimlerinin mütekaddim hadis

⁷⁷ Ebubekir Kâfi, *Menhecû'l-İmam el-Buhârî fi tashihi'l-ehâdisi ve ta'liliha* (Beyrut: Daru İbn Hâzım, 2000), 254.

⁷⁸ Şerif Hatim b. Ârif el-Ûnî, *el-Medhal ile Fehmi İlmi'l-İlel*, 13.

⁷⁹ Ûnî, *Medhal*, 14-15.

âlimlerinin sözlerine ve uygulamalarına bakmak suretiyle sikâ râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadise sahih ve zayıf râvînin rivayet ettiği hadise zayıf hükmünü verdiklerini ifade etmektedir. Ona göre; sahih ve zayıf hadis arasında bir mertebede bulunan hadise ise müctehitlerin bakış farkına binaen hüküm vermede müteahhir âlimlerde tereddüt meydana geldiğinden hasen denmesini daha uygun görmüşlerdir. İbnü's-Salah'ın zikrettiği şartların yerine gelmesi durumunda bu kaide kapsayıcı ve geçerli kabul edilir. Kaidenin kapsayıcı olmasının ise metnin illetten, garabetten, münkerlikten ve hadis âlimlerinin yaralayıcı saydığı diğer karinelere hali olması şartına bağlıdır.⁸⁰

Melibâri ve onunla aynı görüşleri savunanların söylediklerine karşı çıkıp eleştiren Zehrânî'ye göre ise; teferrüt ancak sikâ râvîlerin rivayetlerinde meydana gelirse bir problem teşkil etmektedir. Çünkü o zaman râvînin sikâ olması durumu ve teferrütten dolayı sikânın rivayetinde meydana gelen şüphe olmak üzere iki asıl tearuz etmektedir. Ancak zaten zayıf râvînin rivayeti hadis âlimlerine göre reddedilmiş olduğundan teferrüt ettiğinde rivayetine hüküm vermede herhangi bir problem olmamıştır. Sadece rivayetini destekleyen bir mütâbinin olup olmadığı ve onun nasıl teferrüt ettiği araştırılır. Bunun da hadisin sıhhati üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Zayıf râvînin rivayet ettiği hadis kabul edilmezken teferrüt ederek rivayet ettiği hadis ne diye kabul edilsin?⁸¹

Teferrüt konusuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Abdulaziz et-Turayfî, teferrüt metinde ve umumu belvâ kabilinde olan şeylerde olduğunda; Irâk, Şâm, Mısır ve buna benzer bölgelerde meydana geliyorsa hadis âlimlerinin bunu bir illet sayıp hadisi reddettiklerini söylemektedir. Ona göre; bir şey bir bölgede umumu belva olarak rivayet ediliyorsa bunun en azından Hicazlıların fetvalarında yer alması gerekmektedir.⁸² Hicaz bölgesi dışında teferrütle rivayet edilen bir hadisin senedinin zahiri sahih ise sahâbefetvalarının da onu desteklediğidurumda hadis illetli sayılmamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'den (s.a.s) varit olan meseleler meşhur olup teferrütten dolayı nakzedilmez. Örneğin beş vakit namaz, namazların rekât sayısı v.b. meseleler meşhur olan uygulamalar olduğu için hadis olarak nakledilmesine gerek yoktur. Bir râvî, Hicaz dışındaki başka bölgelerde bu mevzuda teferrütle bir hadis nakletse onun hadisinin Hicazlıların amelîne

⁸⁰ Ahmed b. Şalih ez-Zehrânî, *Beyânu mücâza fât ed-Doktor Hamzâ el-Melibârî*, y.y., t.y., 120.

⁸¹ Zehrânî, *Mücâza fât*, 132.

⁸² Abdulaziz b. Marzûk et-Turayfî, *el-Ahâdisu'l-muallâ fi's-şalâ*, y.y., t.y., 1/265.

uygunluğuna bakılmamaktadır.⁸³ Turayfî, Malikîlerin hadisleri kabulde Medine ehlinin ameline arz etmelerinden yola çıkarak umumu belva kabilinden olan hadislerin kabulünü buna bağlamıştır. Bunun ise hadislerin tashih ve ta'lilinde uygun bir yöntem olduğu söylenemez. Zira Medine ehli denilen sahâbenin çoğu Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatından kısa bir zaman sonra başka İslâm beldelerine yerleşmişlerdir. Hatta bazı bölgelerde yüzlerce sahâbi yaşamıştır. Nitekim hadis ilimleri başta olmak üzere diğer ilimlerde de Basra, Küfe ve Şam gibi şehirler en az Medine veya Hicaz bölgesi kadar önem arz etmiştir.

Turayfî, teferrüt eden râvînin hadisinin kabul edilmesini sağlayan birçok karine olduğunu söylemektedir. Ona göre; râvînin bir hocasından rivayette mütehasıs olması onun teferrüdünü kabule şayan kılmaktadır. Ayrıca râvînin manasında mütehasıs olduğu bir hadiste teferrüt etmesi durumunda teferrüt ettiği hadis kabul de edilebilir. Meselâ müezzinlik yapanın ezanla ilgili bir hadiste teferrüt etmesi durumunda hadisi kabul edilir.⁸⁴ Şimdi bu tartışmaları değerlendirelim.

Günümüz Arap dünyasında teferrüt eden râvînin genel durumunun rivayetine etkisi hakkında iki farklı görüş ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Melibârî ve onun görüşlerine benzer görüşlere sahip olan akademisyenler, mütekaddim hadis âlimlerinin râvîlerin teferrüt ettikleri hadisleri râvînin genel durumundan bağımsız olarak değerlendirdiklerini kabul etmişlerdir. Onlara göre; müteahhir hadis âlimlerirâvîlerin teferrüt ettikleri rivayetlerini genel durumlarına bakarak değerlendirmiş ve böylece mütekaddim hadis âlimlerinin metoduna muhalefet etmişlerdir. Bir de bunun aksini iddia edenler teferrüt eden râvînin genel durumundan yola çıkarak onun rivayetlerinin değerlendirileceğini kabul etmişlerdir. Ayrıca müteahhir hadis âlimlerinin râvîlerin teferrüt ettikleri hadisleri değerlendirmede mütekaddim hadis âlimlerinin metoduna muhalif bir metot takip etmediklerini söylemişlerdir. İşte bu konuda iki farklı yaklaşım arasında bir tartışma meydana gelmiştir. Şimdi, bu iki yaklaşımı hadis âlimlerinin görüşleri çerçevesinde değerlendirelim.

Kendi döneminde hadis rivayetiyle meşgul olanların garib hadislere aşırı önem verip meşhur hadislerin rivayetine ehemmiyet vermemesini eleştiren Ahmedb. Hanbel (öl. 241/855), hadis münekkitlerinin *bu hadis gariptir* veya *bu*

⁸³ Turayfî, *el-Ahâdisu'l-muallâ*, 1/266.

⁸⁴ Turayfî, *el-Ahâdisu'l-muallâ*, 2/102-103.

faydadır yahut *bu, muhaddisten bir hatadırveyahutbir hadis başka bir hadise eklenmiştir* ya da *isnadı olmayan bir hadistir* şeklindeki tenkit ettikleri rivayetlerin hatadan ibaret olduğunu söylemektedir. Ona göre; bu hadisleri, Sufyan es-Sevri (öl. 161/778) ve Şu'be'nin (öl. 160/777) rivayet etmelerinin dahi sonucu değiştirmemektedir.⁸⁵ Ahmed b. Hanbel bu sözleriyle garib hadisleri rivayet eden kim olursa olsun; sıhhatine dair karine ve deliller olmadan hadisini almanın doğru olmadığını anlatmaya çalışmıştır.

Hadis rivayetlerinden sahihlerini seçerek kitabına alan İmam Müslim (öl. 261/875), Zührî'nin (öl. 124/742) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği yaklaşık doksanhadiste⁸⁶ teferrüt ettiğini ve hiçbir râvînin bu rivayetlerde kendisine iştirak etmediğini söylemektedir.⁸⁷ Yani Müslim, Zührî'nin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerini sahih kabul etmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Zührî'nin sikâ ve güvenilir bir hadis âlimi olmasıdır. Müslim'in bu sözlerinden râvîlerin teferrüt ettikleri her hadisin kabul gördüğü anlamı çıkmamaktadır.

Hadis ilimlerinin her alanında mahir kabul edilen Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) mütehasıs münekkitlerin, râvîsi uydurmacı veya işitmediği halde işittim diyen kişilerden geldiği için garib hadislere batıl hükmünü verdiklerini belirtmektedir. Ona göre; râvîsinin teferrüdünden dolayı garib olduğu söylenen hadisler farklı değerlendirilir. Bu hadislerin râvîsi sıdk ve emanet sahibi ise rivayetleri itibar için yazılır ve başkalarına aktarılabilir.⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî de selefî Ahmed b. Hanbel gibi garib hadislerin tedavülünden rahatsız olduğunu belirlemek istemektedir. Ancak güvenilir râvîlerden gelen garib rivayetlerin mukarene sonucunda kabul edilebileceğini de belirterek araştırma kapısını da açık bırakmaktadır.

Nitekim İbnü's-Salah, münekkit hadis âlimlerinin birçok yerde teferrüt edilen hadisleri reddettiklerini veya münker ve şâz kabul ettiklerini belirtmektedir. Ona göre; teferrüt edilen hadisler hemen reddedilmeyip araştırılması gerekmektedir. Araştırma sonucunda hatanın meydana geldiği tespit edilen hadisler reddedilirken; isabetin olduğu anlaşılan hadisler ise kabul edilmektedir.⁸⁹ Böylece İbnü's-Salah,

⁸⁵ Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed el-Ḥatîb el-Bâğdâdî, *el-Kifâye fi ulumi'r-rivâye*, thk. Ebu Abdullah es-Sevraî ve İbrâhim Ḥamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 147.

⁸⁶ Hâkim en-Nişâbûrî, Zührî'nin tâbiinden yirmi küsur raviden teferrütle hadis rivayet ettiğini söylemiştir. (Hâkim, *Ma'rife*, 160).

⁸⁷ Müslim, "Eymân", 27.

⁸⁸ Ḥatîb el-Bâğdâdî, *el-Cami' li Ahlâkî'r-ravi*, 1/160.

⁸⁹ İbnü's-Salah, *Mukaddime*, 81.

teferrüt edilen hadislere araştırma sonucunda hüküm verilmesinin daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Receb (öl. 695/1296), teferrüdün her zaman illet sayılmayacağını belirtmektedir. Ona göre; eğer illet keşfedilir veya illetin varlığına delalet eden bir durum tespit edilirse; o takdirde teferrüt illet sayılmaktadır.⁹⁰ İbn Receb'in teferrüdü bir illet saymadığı, teferrütle beraber illetin olması durumunda hadise illetli hükmü verileceğini kabul ettiği açıktır. Bu durumda münekkit bir hadis âlimi, râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerde hata yapmadığını tespit ederse; bu tür hadisler kabul edilebilmektedir.

Buraya kadar görüşlerini verdiğimiz hadis âlimlerinin sikâ râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisinin kabul edileceğine ve zayıf râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisinin kabul edilmeyeceğine dair kesin bir delil bulunmamaktadır. Ancak hadis âlimlerinin, sikâ râvîlerin teferrüt ettikleri hadisleri ile zayıf râvîlerin teferrüt ettikleri hadislerini aynı kefeye koydukları da söylenemez. Bu görüşlerden, teferrüt edilerek rivayet edilen hadislerin araştırılması sonucuna ulaşılmasına rağmen zayıf râvîlerin de teferrüt ettikleri hadislerinin bu araştırmaya tabi tutulacağına dair bir sonuca ulaşılacak mümkün görülmemektedir.

İbn Hacer (öl. 852/1449), nice sikâ râvînin kendisiyle hiçbir râvînin iştirak etmediği garib-ferd hadisler rivayet ettiğini ve bunun hafız olması durumunda teferrüdünün rivayetine zarar vermeyeceğini belirtmektedir.⁹¹ Zeylâî (öl. 1360/1941) de *sikânın hadisinde teferrüt etmesi onun sihhatine zarar vermez* demek suretiyle İbn Hacer'in görüşüne katılmaktadır.⁹² Ancak Zeylâî'nin *hafız olma* kaydını kaldırdığı ve râvînin sikâ olmasıyla yetindiği görülmektedir.

Yemen'in muhaddisi diye tanınan Abdurrahman el-Muallimî (öl. 1386/1967) sikâ râvîlerden kabul edilebilir senetlerle gelmesine rağmen çok garib olması sebebiyle münker addedilen hadislerin ve hadis talebi az olmakla beraber çokça garib hadis rivayet eden râvînin hadislerinin kabul edilmeyeceğini söylemektedir.⁹³ Bu durumda Muallimi, teferrütle rivayet edilen zayıf hadislere ihtiyatla

⁹⁰ İbn Receb, *Şerh İleli't-Tirmizî*, 207.

⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Şahihi'l-Buhârî*, nşr. Muibuddin el-Hatib (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1960), 5/11.

⁹² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Naşbu'r-riye li a-hâdisi'l-hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, ts.), 2/74.

⁹³ Ebu Abdullah Abdurrahman b. Yağya el-Muallimî el-Yemânî, *et-Tenkîl fi te'nibi el-Keşeri Mine'l-ebâfil*, thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslamiyye, 1986), 1/104.

yaklaşmakta ve kimden rivayet edilirse edilsin bu hadislerin reddedilmesinden yana tavır sergilemektedir.

Yemanî, İbn Hacer ve Zeylâî gibi hadis âlimlerinin sadece sikâ râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadislerinin araştırma sonucunda kabul edilebileceği kanaatini sergiledikleri görülmektedir. Onlar, zayıf râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerinin ise değerlendirme dışı olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁴

Nitekim İbn Hacer râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadislerin değerlendirmesini şöyle yapmaktadır:

Rivayette teferrüt eden bir râvîsi kendisinden daha sikâ ve mutkîn bir râvîye muhalefet ederse onun bu rivaye tişâz ve merdud kabul edilir. Râvînin teferrüt ettiği rivayeti başkasının rivayetine muhalif değilse teferrüt ettiği rivayet hemen kabul edilmez. Öncelikle râvînin durumuna bakılır, eğer hıfzına ve itkânına güvenilmeyen biri ise onun teferrüdünü, rivayet ettiği hadise zarar verir ve onu sahih derecesinden düşürür. İkinci olarak; teferrüt eden râvî hafız ve zabıt derecesine yakınsa hadisi zayıf derecesine düşürülmeden hasen kabul edilir. Üçüncü olarak; eğer râvî hıfz ve itkânına güvenilen biri ise teferrüt ettiği rivayet kabul edilir ve rivayet ettiği hadis sahih olarak değerlendirilir.⁹⁵

Burada İbn Hacer, sadece râvînin genel durumunu esas alarak bir sınıflandırma yapmıştır. Kendisinden sonra gelen hadis araştırmacıları, bu taksimi genel geçer bir kaide olarak algılamış ve bu kaideyi sikâ, mutavassıt ve zayıf herrâvînin teferrüt ettiği rivayetlerine uygulamaya çalışmışlardır.

Teferrüt eden râvînin hadisinin makbul olduğunu söyleyen Ebû Şuhbe'ye (öl. 1182/1768) göre; sikâ râvî diğer sikâ râvîlere muhalefet etse teferrüt ettiği hadis kabul edilmemektedir. Ona göre hadisin ferd-i nisbî olması onun zayıf olmasını gerektirmemektedir. Bir hadisin ferd olduğunun söylenmesi; o hadisin zayıf olduğu anlamına gelmemektedir. Herhangi bir hadis için *sikâlardan sadece birisi bu hadisi rivayet etti* dendiğinde bu hadis kabul edilmektedir. Sikâ olmayan râvînin ise teferrüt ettiği hadisleri değerlendirmeye dahi alınmamaktadır.⁹⁶

Burada görüldüğü gibi bazı çağdaş hadis âlimleri teferrüt eden râvînin rivayetinin değerlendirilmesinde iki farklı görüş belirtmişlerdir. Bir kısmı teferrüt eden râvînin genel durumunun rivayete sahih veya zayıf hükmü vermek için

⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/11; Zeylâî, *Naşbu'r-râye*, 2/74; Muallimî, *Tenkîl*, 1/104.

⁹⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, 56-57, 165-164.

⁹⁶ Ebu Şuhbe Muhammed b. Muhammed b. Suveylim, *el-Vasîfî ulumi muştalâhi'l-ğadis*, thk. Abdulhamid b. Şalih b. Kâsım (Beirut: Daru İbn Hâzım, 2006), 370.

yeterli olmadığını savunurken; sadece Zehrânî ise râvînin genel durumuna bakılarak râvîsikâ olursa rivayetinin kabul edileceği; râvî zayıf olursa rivayetinin reddedileceğini kabul etmektedir.

Şerif Hatim de Melibârî ve Lâhim ile aynı görüşe sahip olup çağdaş hadis âlimleri başta olmak üzere müteahhir hadis âlimlerinin teferrütle rivayet edilen hadislere hüküm veremeyeceklerini belirtmektedir. Günümüz Arap dünyasının önde gelen âlimlerinden olan bu üç araştırmacı, İbnü's-Salah'ın (öl. 643/1245) hadisleri tashih-tad'if kapısını kapatmasına yönelik görüşüne katıldıkları görülmektedir. Nitekim mütekaddim hadis âlimlerinden sonra müteahhir hadis âlimlerinin teferrüt edilerek rivayet edilen hadisleri tashih ve tad'ifi tartışma konusu olmuştur. Zaten şöhret bulan hadislerin tashihi yapılmış olup, bunlar hadis eserlerinde yerlerini almıştır. Ancak tashihleri yapılamayan hadislerin genellikle râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadisler olup, zaman içinde bu rivayetlere mütâbi ve şâhit bulunmasıyla bazılarının tashihleri yapılmış ve bazıları ise tashih edilemeyip zayıf mertebesinde kalmıştır. Çağdaş araştırmacılardan bazılarının tashih-tahsin edilmeyen bu hadislerin illetli olduğuna bakmaksızın râvîlerinin genel durumuna göre hüküm verdikleri bir gerçektir. İşte bundan dolayı Melibârî ve onunla aynı görüşlere sahip günümüz araştırmacıları, râvînin genel durumuna bakılarak hadislerin tashih-tahsin veya taz'if edilemeyeceği kanaatine varmışlardır.

3. 2. Sahih Hadisin Şâz ve İletli Olmaması Şartının Teferrüt İlgisine Dair Tartışmalar

Hadis usulü âlimleri, birhadisin sahih veya hasen olması için râvînin sikâ, hadisin zahirinin sağlam olmasına ilâve olarak şâz olmaması ve illetten hali olması şartlarında eklemişlerdir.⁹⁷Bu iki şartın tahakkuk etmesinin en uygun olduğu mevzulardan biri teferrüt meselesidir. Şimdi çağdaş âlimlerin bu mevzudaki görüşlerine yer verip hadis âlimlerinin sözleri ışığında değerlendireceğiz.

Melibârî, teferrüt edilen rivayetinin kabul ve reddedilmesinin sadece râvîlerin sikâ veya zayıf olmasına bakılarak bilinmeyeceğini söylemektedir. Ona göre teferrüt eden sikânın rivayetlerinin mutlak olarak kabul veya ret edilmesi doğru bir metot değildir.⁹⁸ Teferrüt eden sikâ râvîlerin bazı rivayetleri kabul edildiği gibi bir kısım rivayetleri de reddedilebilir. Bundan dolayı hadis âlimleri sahih hadisintanımına rivayetinin şâz ve illetli olmaması şartını koymuşlardır. Sikâ bir

⁹⁷ İbnü's-Salah, *Mukaddime*, 83.

⁹⁸ Melibârî, *Nażarât*, 236.

râvînin adâlet ve zabt vasfı rivayet ettiği hadisin kabul edilmesinin yegâne gerekçesi olsaydı; o zaman sahih hadisin tanımına herhangi bir kayıtekleme abes olacaktır. Sahih hadisin şâz olmaması ve illetten hali olması sikâ râvîlerin rivayetlerinin değerlendirilmesinde önemli bir unsur teşkil etmektedir. Teferrüt edilen rivayetin kabulü karine ve delillere bağlıdır. Rivayetlerdeki teferrüdü ise ancak mütehasısmünekkıt hadis âlimleri idrak eder ve ona binaen rivayetlere hüküm verebilir.⁹⁹

Bu konuda Melibârî ile aynı doğrultuda bir görüşe sahip olan İbrahim el-Lâhim de sahih ve hasen hadisin tanımına şâz olmaması kaydının konulmasındaki amacın teferrüt edilen hatalı hadislerin dışarıda bırakılması olduğunu kabul etmektedir. O, râvîsinin hatası ortaya çıktığı için sahih ve hasen dışında kalan hadise şâz adı verildiğini belirtmiştir.¹⁰⁰

Melibârî'nin öğrencisi Câsım ise, mütekaddim hadis âlimlerinin sikâ râvînin teferrüt ettiği rivayeti, hadisin şâz olmasının ağır basması veya garip olması yahut illetinin açıkça ortaya çıkması sebebiyle reddettiklerini söylemektedir.¹⁰¹

Zehrânî, mütekaddim hadis âlimlerinin uygulamalarından anlaşılacağı üzere onların rivayet ilminde bir kaidelerinin olduğunu söylemektedir. Ona göre; bu kaide, sikâ râvînin rivayetinin kabul edilmesi ve zayıf râvînin rivayetinin reddedilmesinden ibarettir. Bu ise rivayet ilminin özü olup bundan sonra konulan şartlar, yapılan sınırlandırmalar ve râvîlerin gruplandırılması; hatta ilmi dâhil bütün hadis ilimleri bu kaideye hizmet etmektedir. Hadis ilimlerinde zikredilen her şeyin amacı, râvînin sikâ ve hadisin muttasıl olup olmadığını tespit etmektir.¹⁰² O, düşüncelerini şu sözlerle açıklamaktadır.

Sikâ râvîler vasıtasıyla aktarılan hadis kural olarak sahih kabul edilir. Rical ilmi sikâ râvînin bu hadisi hocasından ihtilât yaptığı bir dönemde rivayet ettiğini ortaya çıkarmışsa bir durumda bu kuralın hükmü iptal edilir ve hadisi de reddedilir. Böylece sikâ râvînin sikâ râvîden rivayet ettiği hadis, rivayete tesir eden bazı durumlardan dolayı redde dilmış oldu. Aynı şekilde hadis meclisinde râvînin gaflet ve uyuduğunun tespit edilmesi veya râvînin tedlis yaptığının bilinmesi durumunda sikâ'nın rivayet ettiği hadis reddedilir. Zayıf râvîler vasıtasıyla aktarılan hadis ise; kural olarak reddedilir. Ancak, zayıf râvînin rivayetini destekleyen benzer veya

⁹⁹ Melibârî, *Muvâzene*, 74-75.

¹⁰⁰ Lâhim, *Muârenetu'l-merviyyât*, 2/253-257; a.mlf., *Teferrüdü's-sikâ bi'l-hadis*, 3-4-5.

¹⁰¹ Câsım b. Muhammed b. Ali, *el-Muḥaccetü'l-beyzâ fi'd-difâ'an menheci'n-nukḥâd el-kuḍemâ* (Riyad: b.y., 2006), 128.

¹⁰² Zehrânî, *Mücâzefât*, 118.

daha üstün bir rivayet gelirse bu kural iptal edilir ve hadis kabul edilir. Bu durumda karinelere ve rivayeti kuşatan durumlara binaen sikânın hadisinin redde edilmesi ve zayıf râvînin hadisinin kabul edilmesinin hadis âlimlerinin *sikânın rivayeti kabul edilir; zayıfın rivayeti reddedilir* kaidesiyle çelişmez.¹⁰³

Zehrânî, bu görüşleriyle Melibârî ve onunla aynı görüşleri paylaşanları eleştirerek; râvînin sikâve rivayetin muttasıl olmasının hadise sahih hükmü verilmesi için yeterli olduğunu benimsemiştir. Ona göre; daha sonra hadisin illetli ve şâz olduğu ortaya çıkarsa bu hadis reddedilir. Zehrânî bu görüşüyle fakih, usulcü ve bazı hadis âlimlerinin görüşlerine katılmaktadır. Şimdi sahih hadisin tanımına konulan iki kayıt hakkındaki bu iki farklı görüşü hadis usulü âlimlerinin sözleri ışığında değerlendirelim.

Sahih hadisin tanımını İbnü's-Salâh'tan (öl. 643/1245) sonra hadis usulü eserlerinin hepsinde bulmak mümkündür. Ancak kendisinden sonra telif edilen hadis usulü eserlerinde genellikle İbnü's-Salâh'ın tanımı tekrar edilmiştir. Bundan dolayı sahih hadis hakkında öncelikle biz İbnü's-Salâh'ın tanımını ele alacak ve akabinde konumuza katkı sağlayacağına kanaat getirdiğimiz diğer eserlerdeki görüşlere yer vereceğiz. Ama İbnü's-Salâh'ın tanımını vermeden önce Hâkim en-Nisabûrî'nin (öl. 405/1014) sahih hadis için çizdiği sınırlara bakmakta fayda vardır.

Hâkim en-Nisabûrî, sahih hadisin tanımını yapmaktan çok özelliklerini saymakla yetinmiştir. Ona göre; bir hadisinin sahih olması için öncelikle onu Hz. Peygamber'den (s.a.s) meçhul olmayan bir sahâbînin rivayet etmesi gerekir. Sahâbîden de en az adâlet sahibi iki tâbiinin bu hadisi almasını ve tabiiilerden sonra bu rivayetin şöhret bulmasını da şart koşmuştur.¹⁰⁴ Hâkim'in (öl. 405/1014) tanımında bir hadisin sahih veya hasen olması için illetli ve şâz olmaması gibi bir kayıt yoktur. Buna binaen Hâkim'in tanımı Zehrânî'nin görüşünü destekler mahiyettedir. Çünkü Hâkim en-Nisabûrî, sahih hadisi tarif ederken râvîlerin genel durumunu esas almıştır.

Nitekim İbnü's-Salâh (öl. 643/1245), *başından sonuna kadar adâlet ve zabt sahibi râvîlerin muttasıl bir senetle rivayet ettikleri; şâz ve muallel olmayan hadise sahih adını verdikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır:*

Bu tanımda sahih hadisi mursal, munkatı', mu'dal, şâz ve yaralayıcı gizli bir illeti olan veya rivayetinde bir yönüyle cerh edilen hadisten ayırt etmek için kayıtlar

¹⁰³ Zehrânî, *Mücâzefât*, 119.

¹⁰⁴ Hâkim en-Nisabûrî, *Ma'rife*, 242.

konulmuştur. Bu şartları haiz olan hadise, hadis âlimleri tartışmasız sahih hadis adını vermişlerdir. Sahih hadisin tanımına konulan kayıtlara binaen hadis âlimleri, sahih hadisin tanımındaki vasıfları taşıyıp taşımadığında ihtilâf ettikleri bazı hadislerin sıhhatinde de ihtilâf etmişlerdir. Hadis münekkitleri, *bu hadis sahihtir* dediklerinde hadisin senedinin ittisali yanında sahih hadisin tanımında zikredilen vasıfları da taşıdığı kanaatine varmıştır.¹⁰⁵

İbnü's-Salâh'ın bu tanımına bakıldığında bir hadisin sahih olması için şâz ve illetli olmaması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tanımdan, bir hadisin senedi muttasıl ve râvîleri adâlet-zabt sahibi olunca hemen sahih hükmü verip daha sonra illetli veya şâz olduğu ortaya çıkarsa sahih hükmünü vermekten vazgeçip başka bir hüküm vermek gerektiği mi; yoksa öncelikle hadisin illetli ve şâz olmadığı araştırıldıktan sonra sahih hükmü verilmesi gerektiği mi net olarak ortaya çıkmamaktadır. Bundan dolayı sahih hadisin tanımını esas alarak görüş belirten çağdaş âlimler ihtilâfa düşüp iki farklı kanaata varmıştır. Bu iki farklı kanaat ise sonucu etkilememektedir.

Bu meseleye bir fıkıhçı veya usulcü nazarıyla bakan İbn Dakîk el-Î'd (öl. 702/1303), fakih ve usulcülerin sahih hadisi *senedi muttasıl ve râvîleri sikâşek*nde tanımladıklarını söylemektedir. Ona göre hadis münekkitleri sahih hadisin tanımına iki kayıt eklemiştir. Hadis âlimlerinin şâz ve illetli hükmünü verdiği nice hadisler fakih ve usulcüler tarafından sahih kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Buna rağmen İbn Dakîk sahih hadisi; *adâlet ve zabt sahibi râvîlerin kendileri gibi râvîlerden muttasıl olarak rivayet ettikleri şâz ve illetli olmayan müsned hadis*¹⁰⁷ olarak tanımlamaktadır.

Hadis ilminin diğer ilimlerden farklı bir usule sahip olduğunu düşünen Irakî (öl. 806/1404), hadis ilminde tasnif yapanların, fakih ve usulcülerin koyduğu kurallara değil; hadis usulü âlimlerinin koyduğu kurallara göre hadisleri değerlendirmesi gerektiğini söyleyerek İbn Dakîk'in görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre; bu ilmin kurallarını yine bu ilmin sahipleri koymalıdır. Başka bir ilme müntesip olan âlimlerin koyduğu kurallar bu ilmin mütehasıs münekkitlerini bağlamamaktadır.¹⁰⁸ Böylece Irakî, hadis usulü âlimlerini bu ilimde söz sahibi olarak görmekte ve fakih veya usulcülerin hadislere bakış açısının yanıtıcı olduğunu açıklamak istemektedir.

¹⁰⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 12,13.

¹⁰⁶ Taqiyyuddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Dakîk el-Î'd, *el-İktirah fi beyanı'l-ıstılah* (Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 5.

¹⁰⁷ İbn Dakîk el-Î'd, *el-İktirah*, 5.

¹⁰⁸ Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, 1/32.

Nitekim İbn Hacer (öl. 852/1448), bir hadisin senedi muttasıl ve râvîlerinin hepsi adâlet-zabt sahibi ise zahir illetlerin yok olduğunu kabul etmektedir. Ona göre daha sonra bu hadisin illetli olmadığı da anlaşılınca hadise sahih hükmünü vermede bir sakınca yoktur. Sikâ bir râvî kendisinden daha sikâ bir veya birkaç râvîye muhalefet ederse bu, onun hadisinin zayıf olduğu anlamına gelmemektedir. Bu hadislerden birine sahih hükmü verilirken; diğerine daha sahih hükmü verilmelidir.¹⁰⁹

Suyutî (öl. 911/1505), Hattâbî'nin (öl. 388/998) sahih hadisi *adâlet sahibi râvîlerin muttasıl bir senetle rivayet ettiği hadis* olarak tanımını zikrettikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır:

Sahihin tanımında râvînin zabt sahibi olması ile hadisin şâz ve illetli olmaması gerektiği ibarelerinin zikredilmese de tanım zımnen bu kayıtlara şamildir. Çünkü râvînin adâlet sahibi olması zabt sahibi olmasını; zabt sahibi olması da hadisinin şâz ve illetli olmamasını gerekli kılar.¹¹⁰

Bu açıklamaları yapan Suyutî'ye göre; bir hadise senedin ittisali ve râvînin adâlet-zabt sahibi olmasına binaen şâz olduğu ortaya çıkmadıkça sahih hükmü verilebilir. Çünkü asıl olan hadisi rivayet eden râvînin adâlet ve zabt sahibi olmasıdır. Hadisin şâz veya illetli olması ise âdemidir. Adâlet ve zabt sahibi bir râvî hadisi rivayet ettiğinde aksi ortaya çıkmadıkça bu hadisi sağlam bir şekilde aldığına hükmedilmektedir.¹¹¹ Suyutî'nin bu sözleri Zehrânî'nin görüşünü desteklemektedir.

İbnü's-Salah (öl.643/1245), sahih hadisleri ihtiva eden eserleri inceledikten sonra sahih hadisin tanımını yapmıştır. O, bu tanımını yaparken sahih hadisi diğer hadislerden ayıracak vasıfları da belirtmiş olup günümüze kadar bu tanım kullanılmamıştır. Melibârî, Lâhim ve Câsım sahih hadisin tanımına konulan şâz ve *illetli* olmaması kayıtlarının sikâ râvînin güvenilirlik vasfının hadisin sahih olması için yeterli olmadığı anlamına geldiğine yormuşlardır. Onlara göre; sahih hadisin tanımına konulan bu iki kayda binaen sikâ râvîlerin rivayet ettiği her muttasıl hadis sahih kabul edilmemektedir. Ancak bu hadisin şâz ve *illetli* olmadığı tespit edilirse o zaman *sahih* kabul edilmektedir. Zehrânî ise, sikâ râvînin muttasıl bir senetle rivayet ettiği hadisin kural olarak sahih olduğunu iddia etmektedir. Ona göre;

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Nüket*, 510.

¹¹⁰ Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, 1/32.

¹¹¹ Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, 1/33.

sahih hadisin tanımındaki iki kayıt, araştırmacıyı bir hadisin rivayetinde hata yapılıp yapılmadığını araştırmaya sevk etmek için konulmuştur. Araştırmacı bir hadisin rivayetinde bir kusur bulduğu takdirde bu kusur hadisin sıhhatine zarar verir ve hadis sahih olarak değerlendirilmez.

Münekkit hadis âlimleri, râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği bir hadis kendilerine ulaştığında sahip oldukları bilgi ve tecrübeye dayanarak onu hemen değerlendirme olanağına sahip oldukları için hadisin râvîsine bakmadan rivayetin sahih olup olmadığına hüküm verebilmektedir. Ancak müteahhir ve çağdaş hadis âlimlerinin bu tür bir hadisi hemen değerlendirme imkânına sahip olmadıkları bir gerçektir. Bunlar, teferrüt edilerek rivayet edilen hadisin sahih olup olmadığına uzunca araştırma ve karşılaştırmalar sonucunda hüküm verebilir. Çoğu zaman teferrütle rivayet edilen hadis hakkında araştırma ve karşılaştırma yapsalar dahi bir sonuca ulaşamadıkları için senedin ittisali ve râvînin sikâ olmasına binaen hadislere sahih hükmü vermişlerdir. İşte Melibârî, Lâhim ve Câsım'ın itiraz ettikleri nokta budur. Onlara göre; mütekaddim hadis âlimleri fert bir hadise, şâz ve illetli olmadığına kanaat getirdikten sonra sahih hükmü vermektedir. Zehrânî ise, müteahhir hadis âlimlerinin tashihlerinin doğru olduğunu savunmak için senedin ittisali ve râvînin sikâ olmasının fert bir hadise sahih hükmü vermede yeterli olduğunu beyan etmeye çalışmaktadır. Ona göre; bu tür bir hadise sahih hükmü verildikten sonra bu hadisin herhangi bir illetine rastlanması veya şâz olduğunun ortaya çıkması durumunda buna zayıf hükmü verilmektedir.

Bu konuda tartışmayı yapan her iki tarafın zaviyesinden bakılınca haklı oldukları görülür. Her iki tarafın da sonuçta teferrütle rivayet edilen hadise hüküm vermede aynı noktaya vardıkları bir gerçektir. Melibârî ve onunla aynı doğrultuda görüş beyan edenler tümevarım metodunu uygularken; Zehrânî ise tümdengelim metodunu uygulamaktadır. Örneğin doktora bir hasta müracaat ettiğinde doktor, bu hastanın hastalığını iki yöntemle teşhis edebilir. İlk yöntemde hastanın bütün tahlillerini yapar, röntgenlerini çeker ve hastalığını teşhis eder. İkinci yöntemle doktor kendisine gelen hastaya bilgi ve tecrübesine binaen hemen teşhis koyar ve zaman içinde hastayı kontrol eder. Hasta iyileştiyse teşhisi doğru çıkar; iyileşmediği takdirde teşhisi hatalı olup bundan vazgeçer ve yeni bir teşhis koyar. Böylece her iki durumda hastanın hastalığı teşhis edilir. Ancak ikinci yöntem hastayı fazla yorar ve sonuca götürmede birincisi kadar güvenilir bir yöntem değildir. Yani Melibârî, Lâhim ve Câsım'ın savunduğu görüş daha güvenilir olmasına rağmen müteahhir ve çağdaş hadis âlimlerinin uygulama imkânının zor

olduğu bir yöntemdir. Zehrânî'nin savunduğu görüş ise güvenilir olmasa da müteahhir ve çağdaş âlimlerin uygulaması kolay olan bir yöntemdir.

3. 3. İlk İki Tabakada Teferrüt İle İlgili Tartışmalar

Sahâbe ve tâbiun dönemi, hadis rivayetlerinin gelecek nesillere aktarılmasında en önemli merhaleyi oluşturmaktadır. Bu merhalede hadis rivayetine verilen önem diğer dönemler için örnek olmuştur. Bu iki tabakada hadis rivayetinde teferrüdün meydana geldiği muhakkaktır. Şimdi çağdaş âlimlerin bu iki tabakada meydana gelen teferrüde yaklaşımlarını vermeye çalışalım.

Melibârî, hadis râvîlerine birbirleriyle buluşup hadis aktarma fırsatı veren İslâmşehirleri arasındaki geniş bir coğrafyada dolaşmanın yetersiz olduğu, hadislerin şöhret bulma ve rivayetlerinin çoğalma imkânı olmadığı sahâbe ve tâbiun döneminde tanınan sikâ râvînin teferrüt ettiği rivayetinin kabul edileceğini söylemektedir.¹¹² Ona göre; ilk iki tabakada hadis senetlerinin kısa ve rivayetlerin birbirine karışma ihtimali az olması hasebiyle münekkidin zihninde teferrüdün keyfiyeti ve râvînin hadisi kaynağından sıhhatli bir şekilde alması ile ilgili tereddütler olmamıştır.¹¹³ Buna rağmen râvînin rivayeti, şöhret bulup sabit olan rivayetlere muhalefet ederse veya rivayet ettiği metin sadece onun hadisinde bulursa yahut daha önce onunla amel edildiğine dair bir delil yoksa bu rivayeti şâz ve garib olup münekkit âlimler tarafından reddedilmiştir.¹¹⁴

Melibârî'nin teferrüt edilen rivayetlerin kabul ve reddini iki kısma ayırmasına katılan Mâhir el-Fahl'a göre de tabiun döneminde hadis rivayetlerinin fazla yayılmamış olması ve hadis talebi için yolculuk yapma imkânının az olması sebebiyle râvîsikâ olursa teferrüt ettiği hadisleri kabul edilmektedir. İlk iki tabakada râvînin sikâ olmasının hadislerinin alınmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu dönemlerde her ne kadar siyasî kargaşalar yaşanmışsa da insanlara olan güven tamamen sarsılmamıştır. Nitekim Müslim (öl. 261/875), İbn Şihab ez-Zührî'nin (öl. 124/742) yaklaşık doksan hadiste teferrüt ettiğini¹¹⁵ söylemiştir. Zührî, sikâ ve güvenilir bir râvî olduğu için kendisinden hadis rivayet edenler teferrüdüne rağmen hadislerini almışlardır. Tabi ki; Zührî ve onun mesabesinde olan hadis âlimlerinin teferrüt ettiği rivayetleri almada bir sakınca

¹¹² Melibârî, *Muvâzene*, 78; a.mlf., *el-Hadisü'l-ma'lul* (Beyrut: Daru İbn Hâzım, 1996), 95.

¹¹³ Melibârî, *Nazarât*, 237.

¹¹⁴ Melibârî, *Muvâzene*, 78; a.mlf., *el-Hadisü'l-ma'lul*, 95.

¹¹⁵ Müslim, "Eymân", 27.

yoktur. Ancak tâbiun döneminde hadis rivayetiyle iştilgal eden sikâ râvînin rivayetinin eleştirilmeden alınmayacağı da bir gerçektir. Çünkü bu dönemde sikâ olan bir râvînin herhangi bir arızî sebebe binaen ihtilâta bulunması veya yanılması mümkündür. Sadece sahâbenin tamamı adâlet sahibi kabul edildiği için kritik dışı tutulmuş olup hadiste bir hata meydana geldiğinde hatanın kendilerinden sonraki tabakalarda aranması uygundur.¹¹⁶

Genel itibarıyla teferrüt konusunda sikâ-zayıf ayırımı yapmayan Melibârî, bu tabakalarda hadis rivayetinde zayıf râvî teferrüt ederse onun rivayetinin reddine dair münekkit âlimler arasında bir ihtilâf olmadığını iddia etmektedir. Ona göre; aynı şekilde râvî meçhul biri ise münekkit âlimlerin cumhuruna göre hadisi reddedilir.¹¹⁷

Mâhir el-Fahl de özellikle tabiun döneminde zayıf ve meçhul râvînin rivayetinde teferrüt ettiği hadislerinin kabul edilmeyeceğini söylemektedir. Ona göre; rivayetleri destekleyip ret konumundan kabul konumuna çıkaracak karinelere bulunursa karinelere binaen hüküm verilmektedir.¹¹⁸

İlk iki tabakada zayıf râvînin rivayetinin reddedileceğine dair âlimlerin ittifak ettiğini belirten Melibârî ve Mahir el-Fahl sahâbe dönemini istisna etmemişlerdir. Onların sadece bu görüşlerine bakıldığında, sahâbeden de zayıf râvînin olduğu izlenimini uyandırır. Bundan dolayı burada açıklama yapmadan her iki tabakayı bir arada değerlendirmeleri isabetsiz olmuştur. Elbette ki; ikinci tabakada zayıf ve meçhul râvîlerin rivayetinin kabul görmemesi hadislerin sağlıklı bir şekilde aktarılmasında büyük bir payı olmuştur. Buna binaen Ahmedb. Hanbel (öl. 241/855), *en kötû hadis, kendisiyle amel edilmeyen garîb rivayetlerdir*¹¹⁹ demiştir. Zira kendisiyle amel edilmeyen ve kabul görmeyen hadisler zayıf kategorisine giren râvîlerden gelen rivayetler olup; münekkit ve musannif hadis âlimleri tarafından bunların hadis kaynaklarına girmesi engellenmiştir.

Abdulaziz et-Turayfî ise, mütekaddim tabakalarda teferrüt eden râvînin teferrüdünün kabul edileceğini ifade etmektedir. Ona göre; hadis talebi için yolculukları, hocalarla buluşması ve onlardan hadis alması fazla olan râvînin teferrüdü sair râvîlerden daha makbuldür.

¹¹⁶ Fahl, *Eşeru ihtilâfu'l-esânid*, 93.

¹¹⁷ Melibârî, *Muvâzene*, 78; a.mlf., *el-Hadisü'l-ma'lul*, 96.

¹¹⁸ Fahl, *Eşeru ihtilâfu'l-esânid*, 93.

¹¹⁹ Hatîb el-Bâğdâdî, *Kifâye*, 172.

Zehrânî, Melibâri'nin ilk tabakalarda sikâ ve makbul bir râvînin rivayetinde teferrüt etmesi durumunda hadisin makbul olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre; ilk tabakalarda dahi makbul ve sikâ râvîlerin rivayetlerinin kabulü araştırma ve tenkide muhtaçtır. Melibâri'nin tabaka farkı gözetmeden sikâ râvînin teferrüt ettiği rivayetini kabul eden müteahhir hadis âlimlerini eleştirmesi çelişkilerine delâlet etmektedir. Onun, hadis râvîlerini tabakalara ayırıp, ilk tabakalarda bulunan sikâ râvîlerin teferrüt ettikleri rivayetlerinin kabul edilmesini ve daha sonraki tabakalardaki sikâ râvîlerin teferrüt ettikleri rivayetlerinin illetli ve şâz olmadığını araştırdıktan sonra kabul edilmesi gerektiğini söylemesi nazârî bir kuraldan öteye geçmemektedir. Tabakalar arasında herhangi bir ayırım yapmadan sikâ râvînin rivayeti kabul edilmektedir. Ancak sikâ râvî, kendisinden daha sikâ râvîlere muhalefet eder veya münker bir hadis rivayet ederse rivayeti reddedilmektedir. İlk iki tabakada hadisin şâz ve münker olup olmadığı ancak tenkit ve araştırma ile ortaya çıkabilir. Münekkit âlimlerin uygulaması da bu yönde olmuştur. Mütekaddim hadis âlimlerinin sikânın başka râvîlerle müşterek olarak rivayet ettiği hadislerini kabul ettikleri gibi teferrüt ettiği hadislerini de kabul etmektedir. Hadis âlimleri, teferrüt edilen rivayetin hatadan veya yanılığın kaynaktan kaynaklanıp-kaynaktanmadığını tespit etmek için teferrüdünü bütün tabakalarda araştırmıştır. Ancak ilk iki tabakaya nazaran sonraki tabakalarda hatanın daha yaygın olma ihtimali bulunmaktadır. Sonuçta mütekaddim hadis münekkitleri, sikânın teferrüt ettiği rivayetini kabul etmişlerdir.¹²⁰

Zehrânî, râvînin sikâ vasfına önem vermekte ve bunun tabakalarla bir ilgisinin olmadığını kabul etmektedir. Buna binaen ilk iki tabakada bulunan sikâ râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerinin de kabul edilmesinin tenkit ve araştırmaya bağlı olduğunu savunmaktadır. Zaten ikinci tabakada dahi olsa sikâ râvînin hata yapma veya ihtilâta bulunma ihtimali vardır. Ancak hadis rivayetlerinin az olduğu bir dönemde hata yapmanın, hadis rivayetlerinin çok olduğu bir dönemde hata yapmaya nazaran daha az olduğunu her akıl sahibi kabul etmektedir. Nitekim Zehrânî de son dönemlerde hatanın olma ihtimalinin yüksek olduğunu ikrar etmiştir. O halde Melibârî, Mahir el-Fahl ve Turayfî ilk dönemlerde her sikâ râvînin rivayetinin mutlak kabul edileceğini kast etmedikleri gibi Zehrânî de ilk iki tabakadaki bütün sikâ râvîlerin teferrüt ettiği hadislerinin kritiğinin yapıp illetli ve şâz olmadığını tespit ettikten sonra kabul edileceğini kast

¹²⁰ Zehrânî, , *Müçâzefât*, 129-130.

etmemiştir. Onların asıl ihtilâf noktası, sikâ râvînin rivayetinin araştırma sonucunda şâz ve illetli olmadığı tespit edildikten sonra mı kabul edileceği; yoksa sikâ râvînin rivayeti kabul edilip daha sonra illetli ve şâz olup olmadığının mı araştırılacağıdır? Bu ihtilâf, bütün tartışmalarına yansımış olup diğer konularda değerlendirilmiştir.

3. 4. Üçüncü Tabaka ve Sonrasında Teferrüt İle İlgili Tartışmalar

Sahâbe ve tâbiun döneminden sonra hadis rivayetleri artarak farklı bölgelere yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde hadis rivayetine olan talep artmış ve hadisler farklı mezheplere mensup kişiler tarafından da rivayet edilmeye başlanmıştır. Üçüncü tabaka ve sonrasında hadis âlimleri, rivayetleri daha sıkı bir tenkitten geçirmeye gayret göstermiştir. Şimdi de bu dönemlerde meydana gelen teferrüt ile ilgili çağdaşâlimlerin görüşlerini verelim.

Melibârî, İslâm diyarının muhtelif yerlerinde hadis okullarının yayılması, hadislerin şöhret bulup rivayet tariklerinin çoğalması ve farklı bölgelerden hiç bir rivayeti gözden kaçırmadan asıl kaynaklarından almaya çalışarak hadis rivayetine iştirak eden kalabalık bir râvî topluluğunun oluşması gibi özelliklere sahip bir dönemde rivayetlerde meydana gelen teferrüdün münekkitleri araştırmaya sevk ettiğini söylemektedir. Ona göre özgürce İslâm beldeleri arasında hadis talebi için yapılan yolculukların çoğalmasına rağmen şöhret bulmayıp teferrüt edilen rivayetler, münekkit hadis âlimlerinin dikkatini çekmiş ve teferrüdün sebeplerini araştırmaya yöneltmiştir.¹²¹

Mâhir el-Fahl, hadis talebi yolculuklarının kolaylaşması ve hadis rivayetlerinin yaygınlık kazanması sebebiyle bu tabakalarda meydana gelen teferrüdün hadis münekkitlerini şüpheye sevk ettiğini kabul ederek Melibârî'ye katılmaktadır. Ona göre özellikle meşhur olan hadis âlimlerinden rivayette teferrüdün vuku bulması, şüpheleri daha da artırmış ve hadis rivayetlerinin tenkidinin daha sıkı yapılmasına sebep olmuştur.¹²²

Zehrânî, Melibârî'nin *mütekaddim tabakalarda zayıf râvînin rivayeti reddedilir* demesine rağmen müteahhir tabakalarda zayıf râvînin rivayet ettiği hadisini kabul ve ret arasında bir konuma yerleştirmesinin bir çelişki olduğunu söylemektedir. Ona göre; Melibârî, burada zayıf rivayetlere tashih kapısını açmaktadır. Bu durumda zayıf hadislerle amel etmek isteyen herkes kendisine göre bir karîne

¹²¹ Melibârî, *Muvâzene*, 79; *Nazarât*, 237; a.mlf., *el-Hadişu'l-ma'lul*, 96.

¹²² Fahl, *Eseru ihtilâfi'l-esânid*, 93.

bulup *ben mütekaddim hadis âlimlerinin yöntemini tatbik ediyorum* diyerek o hadisle amel etmemeye yeltenebilir.¹²³

Ayrıca Melibâri, münekkit hadis âlimlerinin farklı tabaklardaki râvîler tarafından rivayet edilen bir hadise teferrütten dolayı illetli hükmü vermesi durumunda araştırmacıların bunu iyice araştırması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre bir araştırmacının *hayır bu hadisi rivayet eden râvîsikâ olup teferrüt ona zarar vermez* demek suretiyle münekkit âlimlerin verdikleri hükümleri yok sayarak yeni bir hüküm vermesi uygun değildir.¹²⁴

Zehrânî ise; Melibârî'ye bir cevap sadedinde müteahhir hadis âlimlerinin *sikâ râvînin teferrüt ettiği hadis makbuldür* kaidesine dayanarak münekkit hadis âlimlerinin teferrüt sebebiyle illetli saydıkları hadisleri reddettiklerinin vaki olmadığını söylemektedir. Ona göre; müteahhir hadis âlimleri, mütekaddimunun illetli saydıkları rivayetleri araştırıp illet olarak ortaya koydukları şeyi makbul gördüklerinde onlara katılmış; makbul görmediklerinde ise onlara muhalefet etmişlerdir. Bir rivayetin makbul olduğuna kanaat getirdiklerinde bu rivayet için *râvîsikâ olup teferrüdü ona zarar vermez* demişlerdir. Çünkü uzman müteahhir hadisâlimi sadece nazarî kaideler yoluyla mütekaddim hadis âlimlerinin görüşlerini reddetmemiştir. Aksine yapmış olduğu araştırma ve tahlilleri onu bu görüşleri reddetmeye sevk etmiştir.¹²⁵

Târik İvâdilleh, rivayetler karar bulup çıkışları beli olduktan sonra tâbiundan sonraki tabakalardakiteferrüdün hoş karşılanmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu zaman dilimi, hocaların hadislerinin toplandığı ve her birisinin hadislerinin diğerlerinden ayrılıp bilindiği bir dönemdir. Ancak teferrüt, kaynak eser sahibi musannif âlimlerin döneminden sonra vuku bulmuşsa bu tür teferrüdün reddedilip kabul edilmemesi daha evlâdır.¹²⁶ Bu görüşlerinden anlaşıldığına göre Târik İvâdilleh son dönemlerde hadislerde meydana gelen teferrüdü hata ile yanılığlara bağlamış ve bu dönemlerde meydana gelen teferrüdün kabul görmediğini belirtmiştir.

Müteahhir tabakalarda dahi olsa oğulların babalarından teferrütle rivayette bulunmasının kabul edileceğini söyleyen Turayfî, farklı bir noktaya dikkat

¹²³ Zehrânî, *Mücâzefât*, 132.

¹²⁴ Melibârî, *Muvâzene*, 79; a.mlf., *Nazarât*, 238; a.mlf., *el-Hadisü'l-ma'lul*, 96.

¹²⁵ Zehrânî, *Mücâzefât*, 131.

¹²⁶ Târik İvâdilleh, *Dibâce*, 79

çekmektedir. Ona göre; babanın başka kişilere anlatmadığı bazı özel meseleleri oğluna anlatma ihtimali olduğu için bir oğlun babasından teferrütte bulunması durumunda hadisi kabul edilebilir.¹²⁷

Üçüncü tabaka ve sonrasında hadis rivayetlerinin artmasına binaen hatanın daha fazla meydana gelme ihtimalini göz önünde bulunduran günümüz Arap dünyası hadis âlimleri bu dönemlerde teferrüt edilerek rivayet edilen hadislerin daha fazla araştırılmasını önermişlerdir. Şimdi onların bu söyledikleri hususları hadis âlimlerinin bu konudaki görüşleri ışığında değerlendirelim.

Hatîb el-Bâğdâdî (öl.463/1070) kendi zamanında hadis taliplerinin kıyıda köşede kalmış hadis rivayetlerine rağbet ettiklerini açık bir şekilde şöyle ifade etmektedir:

Bu dönemde öğrencilerimin çoğunluğu *garîb* hadislerin yazımına yöneliyorlar. Meşhûr hadislerden ziyâde *garîb* hadislere teveccüh ettikleri görülüyor. Ma'rûf hadisleri bırakıp *münker* hadisleri alıyorlar. Eleştirilmiş zayıf râvîlerin hatalı rivâyetleriyle meşgul oluyorlar. Öyle ki; sübut bulmuş hadislerden yüz çevirmeye başladılar. Bunun sebebi, onların râvîlerin hallerini, konularını ve hadis öğrenimi konusundaki özverilerini bilmemeleri ve hadisleri birbirinden ayırmak için yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır. Bu durum, önceki hadis imamlarının meseleyi anlama ve değerlendirme biçimlerine aykırıdır.¹²⁸

Bâğdâdî, kendi zamanında hadis ilmiyle iştigal edenlerin mütekaddim hadis âlimlerinin uzak durduğu garip hadislerin rivayetine önem verdiklerinden ve hadisleri değerlendirme biçimlerinin farklılaşmasından şikâyet etmektedir. Yani, onlar şöhret bulan hadislerin rivayetine önem vermeyip her birinin kendini kanıtlama adına kimsenin bilmediği veya muttali olmadığı ve öncekilerin terk ettiği rivayetlerle meşguliyeti ilmi bir faaliyet olarak görmeye başlamışlardır.

Maalesef Bâğdâdî'nin anlattığı bu olay teşekkülünü tamamlamış her ilim dalının başına gelen bir hadisedir. Çünkü bir ilim dalı olgunluğa eriştikten sonra yapacak bir şeylerin olmaması âlimleri farazî şeylere ve bilmece kabilinden üstünlük sağlamaya yönelik yeni alanlara sevk etmiştir. Başta *Kutub-i Sitte* olmak üzere birçok hadis mecmuası tamamlanınca hadis ilmiyle iştigal edenler bu mecmualara girmeyen rivayetlere daha çok önem vermeye başlamıştır. Zamanla bu hadislerin neden kitaplara girmediği araştırılmadan veya bilinmeden tashih

¹²⁷ Turayfî, *el-Ahadîsu'l-muallâ*, 1/115.

¹²⁸ İbn Receb, *Şerh İlelî't-Tirmizî*, 1/409.

edilmeye çalışılmıştır. İşte yapılan bu tashihler veya taz'ifler kendileri de müteahhir olan hadis âlimleri tarafından günümüze kadar eleştirilmeye devam edilmiştir.

Müteahhir dönemlerde bir cüz veya bir kitapta senedi sahih bir hadise muttali olduğunda bu hadis hakkında güvenilir bir münekkit âlimin değerlendirmesi olmadan sahih hükmünü verip vermeme konusunda tartışmalar meydana gelmiştir. Bu tartışmaların ortaya çıkmasına İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) *zamanımızda ehil hadis münekkitleri olmadığı için hadislere sahih hükmü verilemez*¹²⁹ sözleri sebebiyet vermiştir. İmam Nevevî (öl. 676/1277), İbnü's-Salâh'ın bu görüşünü benimsemeyerek marifet sahibi hadis âlimlerinin hadisleri tashih edebileceğini söylemiştir.¹³⁰

Müteahhirundan kabul edilen birçok hadis âlimi, kendi zamanlarında hadis ilimlerine vakıf olmayan kişilerin bu ilimle uğraştıklarını ve bu konuda yetersiz oldukları için hadisleri sağlıklı değerlendirme imkânına sahip olmadıklarını dile getirmiştir. İbnü's-Salah'ın tashih konusunda kendi zamanının âlimlerini yetersiz görmesi ve kendisinden önce Hâkim en-Nisâbûrî (öl. 405/1014) ile Hatib el-Bağdadî (öl. 463/1070) gibi hadis âlimlerinin de hadis ilimleriyle ehil olmayan kişilerin uğraştığını dile getirilmesi Melibârî ve onun gibi düşünen günümüz hadis âlimlerini mütekaddimunun tashihini şartsız kabule ve müteahhirunun tashihine ihtiyatla yaklaşarak araştırma sonucunda kabul etmeye sevk etmiştir. Hatta Melibârî ve onunla aynı görüşleri paylaşan günümüz hadis âlimleri, bir râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerini müteahhirunun tashih-ta'zifini benimsemedikleri ve tashih-ta'zifi ancak mütekaddim hadis âlimlerinin yapabileceğini anımsatan görüşler sergilemişlerdir.

3. 5. Genel Değerlendirme

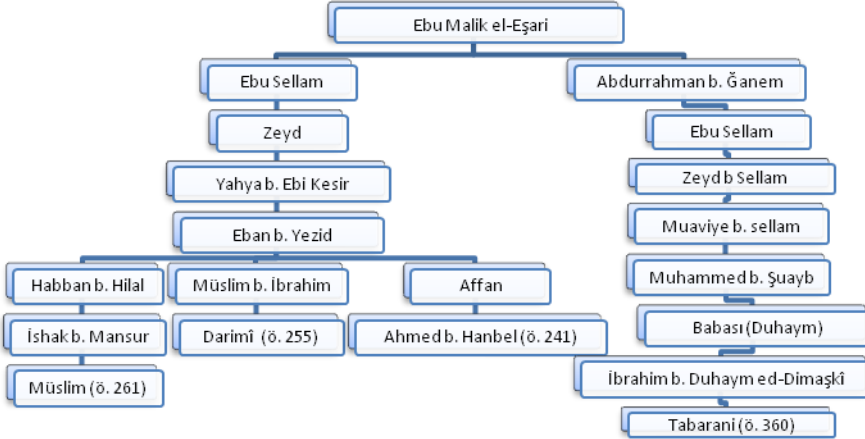
Teferrüt meselesinde meydana gelen tartışmalar, mütekaddim ile müteahhir hadis âlimleri arasında metot farkının olup olmadığına bina edilmiştir. Metot farkı olduğunu iddia edenler, teferrüt edilen hadislere râvînin durumuna bakılmaksızın karîne ve delillere göre hüküm verildiğini ispatlamaya çalışmaktadır. Metot farkı olmadığını iddia edenler ise râvîsikâ olduğunda teferrüt ettiği hadisinin kabul edileceğini; râvî zayıf ise teferrüt ettiği rivayetinin ret edileceğini kanıtlamaya çalışmaktadır. Bu konuda her başlıkta ayrı ayrı gerekli değerlendirmelerimizi yaptık. Şimdi ise konumuzu bir kaç örnekle değerlendirmeye çalışalım.

¹²⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 78.

¹³⁰ Nevevî, *Takrîb*, 1/41.

Öncelikle münekkit mütekaddim hadis âlimlerinin tashih ettiği halde müteahhir-çağdaş âlimlerin taz'if ettikleri bir hadisi örnek verelim. Ebu Malik el-Eşarî'den rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyuruyor: *Temizlik imanın yansıdır. "Elhamdülilâh" demek teraziye sevapla doldurur. "Suphanallah ve Elhamdülilâh" demek yer ve gök arasını sevapla doldurur. Namaz nurdur. Sadaka delildir. Sabır kandildir. Kur'an lehinde veya aleyhinde şâhittir. İnsanların hepsi sabahleyin nefsinin rehn eder kimisi kendisini rehinden kurtarır, kimisi kurtaramayarak helâk eder.*¹³¹Bu hadisin metni ve rivayet şeması şöyledir:

عَنْ أَبِي مَالِكٍ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {الطُّهُورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ تَمَلُّؤُ الْمِيزَانِ، وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ تَمَلِّكُنَّ - أَوْ تَمَلُّؤُ - مَا بَيْنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَالصَّلَاةُ نُورٌ، وَالصَّدَقَةُ بُرْهَانٌ وَالصَّبْرُ ضِيَاءٌ، وَالْقُرْآنُ حُجَّةٌ لَكَ أَوْ عَلَيْكَ، كُلُّ النَّاسِ يَغْدُو فَيَايَعُ نَفْسَهُ فَمَعْتَفُهَا أَوْ مَوْفِقُهَا}

Bu hadis, bazı farklılıklarla Darimî'nin (öl. 255/869) *Süneni*'nde¹³², Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsnedi*'nde¹³³ ve Tabarânî'nin (öl. 360/971) *Mu'cemi*'nde¹³⁴ aktarılmıştır. Müslim (öl. 261/875) şâhit ve mütâbiye ihtiyacı duymaksızın bu hadisi, tashih ederek kitabına almasına rağmen müteahhirundan Alâî (öl. 730/1330)¹³⁵, Nevevî (öl.676/1277)¹³⁶, İbn Receb el-Hanbelî (öl. 695/1296)¹³⁷, İbnü'l-Kattan el-Fasî

¹³¹Müslim, "Tahâret", 1.

¹³²Dârimî, "Tahâret", 2.

¹³³Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/542.

¹³⁴Süleymân b. Ahmed b. Eyyub et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi Abdulmecides-Selefi (Beirut Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 3/284.

¹³⁵Şalahuddin Ebu Said Halil b. Keykâldî el-Alâî, *Camiu'l-tahsil fi âhkâmî'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdulmecid es-Selefi (Beirut: Âlemu'l-Kutub, 1986), 137.

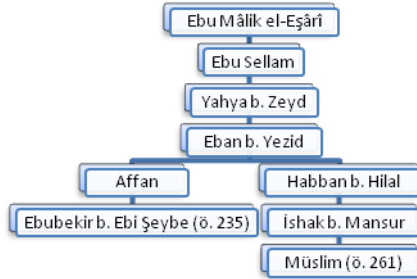
¹³⁶Nevevî, *Şerhu Şahihi Müslim*, 3/100.

¹³⁷İbn Receb, *Camiu'l-ulum ve'l-hükm*, 158.

(öl. 628/1231)¹³⁸ ve bazı muasır hadis âlimleri¹³⁹ senedindeki inkıttadan dolayı taz'if etmiştir.

Muasır âlimlerden Rebi' b. Hadî'ye göre; hadisin ittisalinde çağdaşlığı esas alan Müslim, Ebu Sellâm'ın Ebu Mâlik ile çağdaş olduğunu zannederek bu hadisi tashih etmiştir.¹⁴⁰ Hadisin munkatı' olduğunu iddia eden müteahhir ve çağdaş hadis âlimlerine göre; Ebu Mâlik, Hz Ömer döneminde erken bir zamanda vefât ettiğinden dolayı Ebu Sellâm'ın bu hadisi kendisinden alması mümkün değildir. Dârekutnî (öl. 385/995), Muaviyye b. Sellâm'ın bu hadisi kardeşi Zeyd'den o da Ebu Sellâm'dan o da Abdurrahman b. Ğanem'den o da Ebu Mâlik el-Eşarî'den rivayet etmekle onlara muhalefet ettiğini belirtmektedir.¹⁴¹

Bu hadis muttasıl olup Ebu Sellâm, Ebu Mâlik'ten hadis almıştır. Çünkü Müslim, cenaiz bölümündeki *ümme'timden üç şey vardır ki; bunlar cahiliye döneminden kalmıştır*¹⁴² hadisini bu senetle zikretmiştir. Hadisin rivayet şeması aşağıdadır.

Bu hadis rivayetinde Ebu Sellâm'ın Ebu Malik el-Eşarî'den hadisi aldığı sübut bulunmuştur. Ebu Sellâm'ın Ebu Malik'ten hadisi alması onun vefâtının zannedilenin aksine geç dönemde olduğunu göstermektedir. Nitekim Taberânî, bu hadisi Ebu Mâlik'ten yukarıda zikrettiğimiz senetle kitabına almıştır.¹⁴³

Ebu Mâlik el-Eşarî'nin¹⁴⁴ ismi ister Ka'b b. Asım olsun ister el-Hâris b. el-Hâris

¹³⁸ Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *Feydu'l-kadîr şerhu câmi''s-sağîr* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1971), 2/697.

¹³⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bâğdâdî ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, thk. Ebu Abdurrahman Muqbil b. Hâdî el-Vâdî' (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 160; Rebi' b. Hâdî el-Medhîlî, *Menhecû'l-İmam Müslim fi tertibi kitabihî's-şahîh ve dahî şühuhâtın havleh* (y.y., 1988), 72.

¹⁴⁰ Rabi' b. Hâdî, *Menhecû Müslim*, 73.

¹⁴¹ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 159-160.

¹⁴² Müslim, "Cenâiz", 29.

¹⁴³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 3/284.

¹⁴⁴ Ebu Mâlik'in asıl adının ihtilâfıdır. Onun asıl adı el-Haris b. el-Haris veya Ka'b b. Asım'dır. Şanlı raviler arasında sayılır. Ondan Rabia el-Curâşî, Abdurrahman b. Ğanem, Ebu Sellam Mamtûr el-Esved, Şuray b. Ubeyd el-Hâdrâmî, Şahr b. Havşeb, Hâlid b. Said b. Ebi Meryem, Âta b. Yesâr, İbn Muâniq el-

olsun veya isimi kesin olarak bilinmesin rivayet ettiği bu hadisin senedi muttasıldır. Bundan dolayı Müslim, tahâret bölümünün başında şâhit ve mütâbisi olup olmadığına bakmaksızın bu hadisi zikretmede bir beis görmemiştir. Ebu Sellâm'ın Ebu Mâlik el-Eşârî'den hadis rivayet etmesini mümkün görmeyen müteahhir veya çağdaş hadis âlimlerinden bazıları, senedin zahirine bakarak bu hadisi inkıttadan dolayı taz'if etmiştir. Ancak Müslim, bu hadisi kitabına aldığı anda neye göre sahih saydığını belirtmediği için onun hangi bilgilere sahip olduğunu bilemeyiz. Ebu Sellâm İle Ebu Mâlik el-Eşârî'nin buluşmadığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Kaldı ki; Ebu Mâlik el-Eşârî'nin isminin ne olduğu hakkında da kesin bir bilgi bulunamamıştır. Ancak, rical kitaplarının müelliflerinin ekseriyeti Ebu Mâlik'in Şâm'a gittiğini ve orada kendisinden hadis rivayet edildiğini aktarmaktadır. Asıl isminin Ka'b b. Âsım olduğu ve Ebu Sellâm'ın ondan hadis rivayet ettiği kanaati daha kuvvetli görülmektedir.¹⁴⁵

İkinci örneğimiz mütekaddim âlimlerin taz'if ettiği hadisi müteahhir ve çağdaş âlimlerin tashih etmesi ile ilgilidir. Bu örneğimiz namazda secdeye giderken ilk önce ellerin mi yoksa dizlerin mi yere degeceği ile ilgili muhtelif rivayetlerden oluşmaktadır. Bu rivayetlerin bazılarında ilk önce ellerin yere değmesi gerektiği; diğer bazılarında ise ilk önce dizlerin yere değmesi gerektiği aktarılmaktadır. Bundan dolayı âlimler, secdeye giderken en uygun şekil konusunda ihtilâf etmiştir. İlk önce ellerin değmesi gerektiği ile ilgili Ebu Hüreyre ve İbn Ömer'den iki hadis rivayet edilmiştir.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا سَجَدَ أَحَدُكُمْ فَلْيَضَعْ يَدَيْهِ قَبْلَ رِجْلَيْهِ وَلَا يَبْرُكْ بِرُوكِ الْبَعِيرِ»¹⁴⁶

عَنْ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّهُ كَانَ «يَضَعُ يَدَيْهِ قَبْلَ رُكْبَتَيْهِ» وَقَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ ذَلِكَ.¹⁴⁷

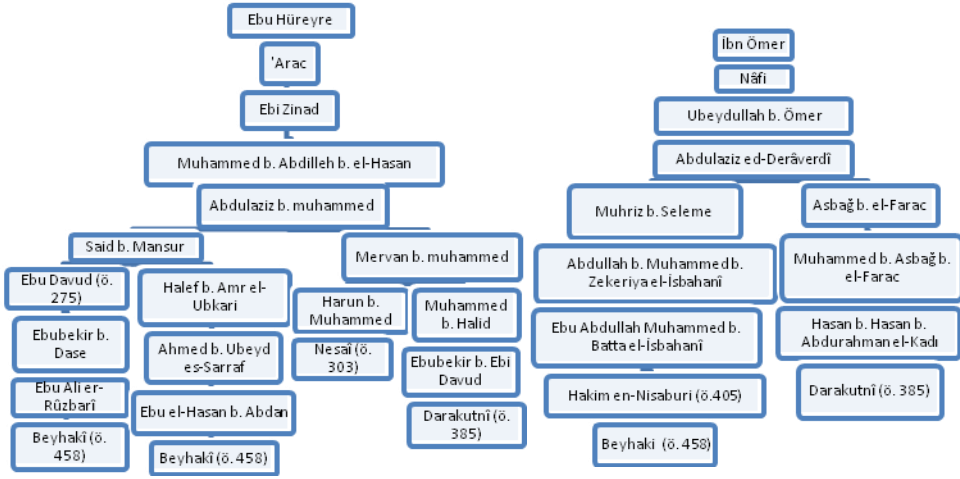
Şimdi iki farklı sahâbiden aktarılan bu rivayetlerin şemasını verelim.

Eşârî, İbrahim b. Mıksım el-Hüzeylî ve başkaları Hadisrivayet etmiştir. (Ebu Nu'aym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İşfahânî, *Ma'rifetu's-şahabe*, thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî (Riyâd: Daru'l-Vatan lil'N-Neşr, 1998), 2/800; Ebu Ömer Yûsuf Abdullah Muhammed b. Abdilber, *el-İstiâb fi ma'rifetu ti'l-ashâb*, thk. Muhammed Ali el-Becâvî (Beyrut: Daru'l-cil, 1992), 3/1321; İ İbn Asâkir, Ebu'l-kasım Ali b. Hasan b. Hibetullâh b. Asakir, *Tarihu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Beyrut: Daru'l-fikir, 1995), 67/187).

¹⁴⁵ Ebu Nu'aym, *Ma'rifetu's-şahabe*, 2/800; İbn Abdilber, *İstiâb*, 3/1321; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 67/187.

¹⁴⁶ Ebu Dâvûd, "Şalât", 140; Nesâî, "Şalât", 264; Dâreku'tnî, Sünen, 1: 344; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/43.

¹⁴⁷ Dâreku'tnî, *Sünen*, 2/148; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/144.

Mütekaddim münekkit hadis âlimleri bu iki rivayeti illetli kabul etmesine rağmen; müteahhir hadis âlimleri ise tashih etmiştir. Çağdaş âlimlerden Elbânî de bu hadisi tashih edenlerin arasında yer almaktadır.

Ebu Hüreyre vasıtasıyla gelen hadisi, Muhammed b. Abdullâh b. el-Hasan Ebu Zinâd'tan teferrüt ederek rivayet etmiştir. Bundan dolayı Buhârî¹⁴⁸, Tirmizî¹⁴⁹ ve Dârekutnî¹⁵⁰ bu hadisi illetli saymışlardır. Ancak müteahhirundan bazı hadis âlimleri¹⁵¹ bu hadisi sahih kabul etmiştir. Onlara göre; sikâ râvînin teferrüt etmesi hadisinin sıhhatine zarar vermemektedir.

Asıl adı Abdullâh b. Zekvân olan Ebu Zinâd Medine'nin hem fakih hem de muhaddis âlimlerindedir. Mâlik (öl. 179/795), A'meş (öl. 148/765) ve Süfyân es-Sevri (öl. 161/777) gibi birçok âlim ondan hadis almıştır. Ebu Zinâd'ın A'rac tarikiyle Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği hadisler, hadis talipleri tarafından yoğun ilgi görmüştür. Ancak teferrüt ederek hadisi rivayet eden Muhammed b. Abdullâh b. el-Hasan Ebu Zinâd'tan çok hadis rivayet eden talebelerinden biri değildir. Kendisi halveti senen biri olduğu için hadis rivayetiyle pek iştilal etmemiştir. Şöhret bulan

¹⁴⁸ Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, 1/139.

¹⁴⁹ Tirmizî, "Şalât", 200.

¹⁵⁰ İbnü'l-Kayyim el-Cevziye, *Zadu'l-meâd fi hedyi hayri'l-i'bâd*, thk. Şuayb el-Arnâvûd- Abdulkadir el-Arnâvûd (Beyrut Müessesetü'r-Risale, 2009), 1/57-58; Muhammed Ali eş-Şevkanî, *Neylu'l-evfâr min esrâri münteğâ'l-ahbâr*, thk. Muhammed Şubhî b. Hasan Hâllâk (Beyrut Daru İbnü'l-cevzî, 1427/2006), 2/295.

¹⁵¹ Âlâuddin Ali b. Osman b. İbrâhim b. Muştafa b. et-Türkmânî el-Mârdinî, *el-Cevheru'n-nakî alâ Süneni'l-Beyhâkî* (Beyrut Daru'l-Fikir, ts), 2/100; Şevkanî, *Neylu'l-evfâr*, 2/286; Ebu'l-Ülâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübarekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezi şerhu Cami't-Tirmizî* (Beyrut Daru'l-Fikir, t.y.), 2/136-137; Ahmed Şâkir, *et-Ta'liku ala'l-muhammâ*, 4/128; Muhammed Nasıruddin el-Elbânî, *İrvâ'u'l-ğalil fi tahrici ahâdis Menâru's-sebil* (Beyrut el-Mektebü'l-İslâmî, 1979), 2/78-79.

sünen adlı dört eserde sadece bir tane rivayeti vardır.¹⁵² Bundan dolayı Muhammed b. Abdullâh b. el-Hasan Ebu Zinâd'tan rivayette bulunduğu onun diğer öğrencilerinden biri onunla iştirak etmedikçe münekkit âlimler onun rivayet ettiği hadisleri hoş karşılamamıştır.¹⁵³

Nitekim Şu'be b. el-Haccâc'a (öl. 160/777) *kimin hadisi terk edilir* diye sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir:

Tanınan ve şöhret bulan birinden rivayette teferrüt ederek onun tanınan veya ondan çok hadis rivayet eden öğrencilerinin rivayet etmediği hadisi rivayet eden kişinin rivayeti terk edilir.¹⁵⁴

Müteahhir hadis âlimlerinin tesahülde bulunarak zikrettiğimiz rivayeti senedin zahirine göre tashih ettikleri gayet açıktır.

İbn Ömer tarihiyle gelen hadisi ise, Dâreverdî'nin teferrüdünden dolayı Dârekutnî (öl. 385/995), Beyhâkî (öl. 458/1066) ve Hâzimî (öl. 584/1091) illetli saymışlardır. Şevkânî (öl. 1250/1834), İbnü't-Türkmânî (öl. 750/1349) ve Elbânî (öl. 1420/1999) gibi bazı müteahhir-çağdaş hadis âlimler *sikânın teferrüdü hadisinin sıhhatine zarar vermez* diyerek râvîlerinin sikâ olmasına binaen bu hadisi tashih etmişlerdir.¹⁵⁵ Abdulaziz b. Muhammeded-Dâreverdî sikâ ve meşhur bir hadis râvîsidir. Ancak hıfzından rivayette bulunduğu hadislerinde hata yaptığına dair emareler mevcuttur. Özellikle İbn Ömer'den gelen hadisleri nakletmede onun meşhur öğrencileriyle iştirak etmeden teferrüt ettiğinde hata yapmıştır. Bazen kasıtsız olarak Abdullâh b. Ömer el-Amri'nin hadislerini İbn Ömer'den rivayet etmiş gibi değiştirmiştir. Bundan dolayı Nesâî (öl. 303/916), onun Abdullâh b. Ömer'den naklettiği hadislerinin *münker* olduğunu söylemektedir.¹⁵⁶

Beyhâkî (öl. 458/1066), bu hadisi başka bir senetle de rivayet ettiğini ve bunun bir hata olduğunu söylemektedir. Bu konuda Abdullâh b. Ömer'den aktararak şöhret bulan rivayet ise Hammâd b. Zeyd ve İbn Uleyye'nin Eyyub es-Sahtiyânî'den rivayet ettikleri şu hadistir: *Biriniz secde ettiğinde ellerini yere koysun, secdeden kalktığımda kaldırsın. Çünkü yüz secde ettiği gibi eller de secde ederler.* Bu hadiste ellerin yere konulmasından maksat öncelik olmayıp; secdede ellerinde yere konulması

¹⁵² İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, (Hindistan: Daru'l-ma'arif en-Nizâmiyye, 1909), 9/252.

¹⁵³ Hâkim en-Nişâbûrî, *Kifâye*, 173.

¹⁵⁴ Hâkim en-Nişâbûrî, *Kifâye*, 174.

¹⁵⁵ Şevkânî, *Neylu'l-evâtâr*, 2/285; İbnü't-Türkmânî, *el-Cevheru'n-naķî*, 2/100; Elbânî, *İrvâu'l-ğalîl*, 2/79.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *et-Tehzib*, 6/353-354.

gerektiğini ifade etmek içindir.¹⁵⁷ Beyhâkî'nin bu hadis için yatığı değerlendirmeyi eleştiren Elbânî şunları söylemektedir:

Abdulaziz ed-Dâre verdi sikâ olup sadece Eyyub es-Sahtiyânî'ye muhalefetinden dolayı hata yaptığına hüküm verilmaz. Çünkü o mevkuf rivayeti de zikretmiş olup ref' ettiği rivayette ziya de de bulunmuştur. Onun mevkuf ve merfu' rivayeti beraber zikretmesi hıfzına delâlet eder.¹⁵⁸

Abdulaziz ed-Dâreverdî kendisinden daha sikâ olan Eyyub'e muhalefet ettiği için hadisi şâz olarak değerlendirilir. Mevkuf ve merfu'u beraber zikretmesinin onun hıfzına delâlet etmesi ise yanlış bir kanaattir. Çünkü mevkuf rivayet hakkında ihtilâf olmayıp asıl ihtilâf yaptığı ziyadededir. Bu da onun hata yaptığına delâlet etmektedir.

Bugün namazlarımızda secdeye giderken önce dizlerimizi yere koyduğumuz uygulamayı Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî eserlerine almışlardır. Vail b. Hucr Hz. *Peygamber'in secdeye giderken dizlerini ellerinden önce yere koyduğunu; secdeden kalkarken ise dizlerinden önce ellerini yerden kaldırdığını* gördüğünü söylemektedir.¹⁵⁹

Bu hadisin orijinal metni ve rivayet şeması aşağıda verilmiştir.

عَنْ وَاِئِلِّ بْنِ حُجْرٍ، قَالَ: «رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا سَجَدَ يَضَعُ رُكْبَتَيْهِ قَبْلَ يَدَيْهِ، وَإِذَا نَهَضَ رَفَعَ يَدَيْهِ قَبْلَ رُكْبَتَيْهِ».

Tirmizî bu hadisin hasen ve garib olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu hadisi sadece Şureyk rivayet etmiştir. Çoğu fıkıh ve hadis âlimleri de bu hadis ile amel etmektedir. Onlar, namaz kılan kişinin secdeye giderken ellerinden önce dizlerini yere koymasını ve secdeden kalkarken önce ellerini sonra dizlerini yerden

¹⁵⁷ Ebûbekir Ahmed b. El-Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübra*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Yemâme: Merkez Hecer li'd-Dirasât el-Arabiyye ve'l-İslâmiye, 2011), 2/100-101.

¹⁵⁸ Elbânî, *İrvâu'l-ğalil*, 2/77.

¹⁵⁹ Tirmizî, "Şalât", 199; Ebu Dâvûd, "Şalât", 140; Nesâî, "Şalat", 263.

kaldırmasını uygun görmüşlerdir.¹⁶⁰

Bu hadisin zayıf olduğu hususunda mütekaddim ve müteahhir hadis âlimleri hemfikirdir. Ancak Hattâbî (öl. 388/998) ve başkaları bu hadisi tashih etmeden yukarıda zikrettiğimiz hadislere tercih etmişlerdir. Nevevî (öl. 676/1277), bu hadisler arasında bir tercih yapmanın mümkün olmadığını belirtmektedir.¹⁶¹ İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ise; bu hadislerin çelişmesi ve herhangi birinin tercih edilememesi üzerine orta bir yol bulmaya çalışmıştır. Ona göre; bu hadislerin her ikisiyle de amel edilebilir. Namaz kılan kişi, secdeye giderken dilerse önce dizlerini sonra ellerini ve dilerse önce ellerini sonra dizlerini yere koyabilmektedir.¹⁶²

Beyhakî'nin Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği şu hadis de örneğimizle alâkalı olduğunu düşünüyoruz.

Hz. Peygamber (s.a.s.) *sizden birisi secdeye giderken ellerini dizlerine koymak suretiyle gitsin, devenin çökmesi gibi secdeye gitmesin*¹⁶³buyurmuştur.

Bu hadisten anlaşıldığına göre Hz. Peygamber (s.a.s.) secdeye gidenlerin ellerini dizlerine koymasını istemiştir. Bilindiği gibi deve, çökerken dizlerini direkt olarak yere koyar. Namaz kılan kişi de ellerini dizlerine koymadan secdeye gittiğinde bu hareketi devenin çökmesine benzemektedir. İnsan secdeye giderken ellerini dizlerine koyduğunda daha yavaş hareket etmekte ve dizlerine bir zarar gelmemektedir. Nitekim Hâkim en-Nisabûrî, bu hadisin Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu ancak bu hadisi kitabına almadığını söylemektedir.¹⁶⁴

İşte tüm bu delillerden sonra anlıyoruz ki; mütekaddim âlimlerin teferrütten dolayı taz'ifettiği bir hadisi müteahhir hadis âlimleri tashih etmeye çalışmıştır. Tashih etmelerinin gerekçesi ise hadisi rivayet eden râvîlerin sikâ olmasıdır. Bu, onların hadisleri senedin zahirine ve râvîlerin genel durumuna göre değerlendirdiklerini kanıtlamaktadır. Bütün müteahhir ve çağdaş hadis âlimlerinin hadisleri senedin zahirine göre tashih-taz'if ettiklerini söylemek doğru değildir. Ancak bu dönemlerde hadislere yeni hüküm vermeye çalışanların râvînin genel durumu ve senedin zahirine göre hüküm vermekten kendilerini alamadıkları da bir gerçektir. Onların hükümlerinde hata veya isabet ettiklerini bilmenin yolu

¹⁶⁰ Tirmizî, Şalât, 200.

¹⁶¹ Nevevî, *el-Mecmu'*, 3/395.

¹⁶² Ahmed b. Abdulhalîm b. Teymiyye, *Mecmuu' fetavâ şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye* (Riyâd: Vizâratu'ş-Şuuni'l-İslâmiye, 2004), 22/449.

¹⁶³ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/143.

¹⁶⁴ Hâkim en-Nişâbûrî, *Müstedrek*, 1/348.

çalışmalarını mütekaddim hadis âlimlerinin uygulamalarına arz etmekle mümkündür. Yukarıda zikrettiğimiz örnekler hakkındaki münekkıt âlimlerin beyanlarına baktığımızda bu hadisleri tashih veya taz'if eden müteahhir hadis âlimlerinin yanıldıkları aşikârdır.

SONUÇ

Günümüz Arap dünyası akademisyenlerinin teferrüt meselesinde farklı görüşlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Onlar, teferrüt meselesini birçok açıdan ele alarak tartışmışlardır. Makalemizde görüşlerine yer verdiğimiz akademisyenlerin tartışmalarından şu sonuçlara ulaşılmıştır.

Hadis rivayetinde teferrüt eden râvînin rivayetini başka râvîlerin rivayetiyle karşılaştırma imkânı olmadığı için genellikle rivayetinin kabul ve reddi onun genel durumuna (adâlet sahibi ve güvenilir olmak) göre değerlendirilmiştir. Haberi taşıyan kişinin doğru sözlü olmasıyla yalancı olması arasında büyük bir fark vardır. Doğru sözlü kişinin haberi insanlar tarafından kabul edilirken yalancının haberi ise kabul görmemektedir. Ancak doğru sözlü olmasına rağmen rivayetinde hata yapma veya yanılma ihtimali olması sebebiyle adâlet sahibi ve güvenilir râvîlerin rivayetlerine hüküm vermek ise çok zordur. Onun için çoğu hadis âliminin sikâ râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadislerinin sahih ve zayıf râvîlerin teferrüt ederek rivayet ettikleri hadislerinin de zayıf olduğuna hükmetmişlerdir. Ancak râvîlerin rivayetlerinde hata veya isabet ettiklerine dair harici karînelere binaen hüküm verilmesinin daha isabetli olduğu görüşü daha makbuldür.

Sahâbe ve tabiun döneminde hadis rivayetinin yaygın olmaması ve rivayet zincirindeki râvîlerin az olması hasebiyle teferrüt eden râvîlerin rivayeti kabul edilmiştir. Ancak üçüncü tabaka ve sonrasında hadis rivayetlerinin İslâm beldelerine yayılması, çoğalması ve rivayet zincirinin git gide uzanması sebebiyle teferrüt edilen rivayetlere mesafeli yaklaşılmasını ve hadislerin daha çok araştırılmasını gerekli kılmıştır. Bundan dolayı bu tabakalarda meydana gelen teferrüt ilk iki tabakaya nazaran farklı değerlendirilmiştir.

Sahihs hadisın tanımına *şâz olmaması* kaydının eklenmesi râvîlerin teferrüt ettikleri rivayetlerinin daha fazla araştırılmasına vesile olup bazen de hadisleri destekleyen karînelere başvurulmasını gerekli kılmıştır. Bir hadiste teferrütün olması hadisın araştırılmasını gerektirdiği için hadis rivayetlerinin

karşılaştırılması sonucu bazı hadislerin illetleri de tespit edilmiştir. Böylece teferrüt, illetli hadislerin tespitinde önemli bir unsur olmuştur.

İster sikâ râvîlerin teferrüt ettikleri hadislerine hemen hükmü vermeyip araştırma sonucu hadisin hatalı olmadığı anlaşıldıktan sonra sahih hükmü verilmesi ister öncelikle sikâ râvînin teferrüt ederek rivayet ettiği hadisine sahih hükmü verilip akabinde araştırma sonucuna göre hadise yeniden bir hüküm verilmesi, sonucu değiştirmemektedir. Her halükarda hadise hak ettiği hüküm verilmektedir. Bu konuda yöntem farkından dolayı bir tartışma olduğu görülmektedir. Sonuçta aynı kaynaktan neşet edip farklı bir yol takip eden iki akarsu, sonunda aynı mecraya girmektedir. Burada önemli olan hatanın önce veya sonra tespit edilmesi değil hata tespit edildikten sonra hadise verilen hükümdür.

KAYNAKÇA

- Ahmed Şâkir Maḥmud. Mecelletu Külliyyeti'l-İmami'l-A'zam, *Teferrudü'r-Ruovât fi'l-Hadis ve Mevķifu'n-Nuķķâd minhu*. sa. 15, y. 2012.
- el-Alâî, Şalahaddin Ebu Said Ḥalil b. Keykâldî. *Camiu'l-Taḥsil fi Âhkâmî'l-Merâsîl*. thk. Hamdî Abdulmecid es-Selefi. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1407/1986.
- el-Bâgdâdî, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Şâbit b. Ahmed el-Ḥatîb. *el-Kifâye fi Ulumi'r-Rivâye*. thk. Ebu Abdullâh es-Sevraķî & İbrâhim Ḥamdi el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- el-Beyhâķî, Ebubekir Ahmed b. El-Ḥüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdullâh b. Abdilmuḥsin et-Türķî. Yemâme: Merkezu Hecer li'd-Dirasâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1433/2011.
- el-Buḥârî, Abu Abdilleh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. *Sahihu'l-Buḥârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Naşr. 8 cilt. Beyrut: Daru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2002.
- Câsım b. Muhammed b. Ali. *el-Muḥaccetü'l-beyzâ fi'd-difâ' an menheci'n-nuķķâd el-ķudemâ*. Riyad: 2006.
- el-Cevherî, İsmail b. Ḥammâd. *es-Şiḥaḥ Tacu'l-Arab ve Şiḥâhu'l-Luġâ*. thk. Ahmed Abdulġafur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlm Lilmelâyîn, 1979.
- ed-Dâreķutnî, Ebu'l-Ḥasan Ali b. Ömer b. Ahmedel-Bâgdâdî. *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*. thk. Ebu Abdurrahman Muķbil b. Hâdî el-Vâdî'. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- Dâreķutnî. *el-İlelu'l-vârîde fi'l-Aḥâdisi'n-nebeviyye*. thk. Maḥfuz er-Raḥmân es-Selefi. Riyâd: Dar Ṭaybe, 1985.
- ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b el-Fađıl b. Behrâm. *Sünen*. thk. Ḥüseyn Selim Eslem ed-Dârânî. Suudî Arabistan: Dâru'l-Muġnî, 2000.
- Dâvûdî, Yusuf b. Cevde. *Menhecu'l-İmam ed-Dâraķutnî fi Naķdi'l-hadis fi Kitâbi'l-İlel*. Ḳahire: Dâru'l-Muhaddişin, 2011.
- Düzenli, Muhittin. *Hadis Metodolojisinde Teferrüt Kavramı ve Diġer İstilahlarla İlişkisi*. Bişkek, 2015.
- el-Meyânicî, Ebu Ḥafs. *Şelâsu resâil fi ulumi'l-hadis mala yeseu' el-muhaddis ceħluħ*. thk. Ali Ḥasan Ali Abdulhamid. Ammân: el-Vekâletü'l-Arabiyye, t.y.

- Ebu Muaz, Târik b. İvâdilleh b. Muhammed. *ed-Dibace fi İlmi'l-Ḥadis*. Kahire: Dâru'l-Kevşer, 2009.
- Ebu Nu'aym, Ahmedb. Abdullâh b. Ahmed el-İşfahânî. *Ma'rifetu's-Şahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. Riyâd: Dâru'l-Vatan lil'n-Neşr, 1419/1998.
- Ebu Şuhbe, Muhammedb. Muhammed b. Suveylim. *el-Vasût fi ulumi muştalahi'l-ḥadis*. thk. Abdulhamid b. Sâlih b. Kâsım. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2006.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemu makayisi'l-luğâ*. thk. Abdu's-Selâm Muhammed Ḥarun. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Elbânî, Muhammed Nâşıruddin. *İrvâu'l-ğalil fi tahric ahâdis menâri's-sebil*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- Fahîl, Mâhir Yâsin el-. *Eseru ihtilafu'l-esanid ve'l-mutun fi ihtilafi'l-fuḫaḫa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- el-Firuzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub. *el-Ḳâmus*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Hâkim, Muhammed b. Abdullâh en-Nişâbûrî. *Ma'rifetu ulumi'l-ḥadis*. y.y., 1424/2003.
- Ḥalil b. Ahmed, *Kitabu'l-'ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Fevzi, Ḥasan. *el-Menhecu'n-naḳdî inde'l-müteḳaddimin mine'l-muḥaddisin ve eserü te bâyyuni'l-menhec*. Câmia'tu Ayni's-şems, Yüksek Lisan Tezi, 2000.
- Ḥatîb, Muhammed Accâc. *Usulu'l-ḥadis*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2006.
- el-Ḥâzîmî, Cemal b. Muhammed es-Seyyid. *İbn Kayyim el-Cevziyye ve cuhuduhu fi ḥidmeti's-sünne'n-nebeviyye*. y.y., t.y.
- Ḥemâm, Abdulcevvâd. *et-Teferrüd fi rivayeti'l-ḥadis ve menhecu'l-muḥaddisin fi ḳabulihî ve Raddih*. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- el-İrakî, Abdurrahman b. el-Hüseyn Zeynüddin. *et-Taḳyidve'l-îzah şerh Mukaddimeti İbni's-Şalâḫ*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebü's-Selefî, 1389/1969.
- İtr, Nureddin. *Menhecu'n-naḳd fi ulumi'l-ḥadis*. Dımaşḳ: Dâru'l-Fikr, 1981.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yûsuf Abdullâh Muhammed. *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-aşḫâb*. thk. Muhammed Ali el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1413/1992.
- İbn Adî, Ebu Ahmed el-Cürçânî. *el-Kamîl fi Duafâi'r-Rical*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd & Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye,

1418/1997.

- İbn Asâkir, Ebu'l-ğasım Ali b. Ğasan b. Hibetullah. *Tarihu Dimaşğ*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-fikir, 1416/1995.
- İbn Cemâa', Muhammed b. İbrahim Bedruddin. *el-Menhelu'r-râvî fi muhtaşar ulumu'l-hadisi'n-nebevî*. thk. Muhyiddin b. Abdurrahman Ramazan. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.
- İbn Dakîk el-İ'd, Tağıyyuddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali. *el-İktirah fi Beyani'l-Iştılah*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Ebi Hâtım er-Râzî. *İle İbn Ebi Hâtım*. thk. Sa'd b. Abdullâh el-Ğumeydî ve Ğâlid b. Abdurrahmân el-Cüveysî. Beyrut: el-Fârûğ el-Hadise, 2006.
- İbn Ebi Şeybe, Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhim, *Muşannef*, thk. Usâme b. İbrâhim b. Muhammed Ebu Muhammed, Riyâd: Fihrist Mektebetü'l-Melik Fehd, 1429/2008.
- İbn Ğacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nağar fi tavđih nüġbeti'l-fiker fi Mmuştalağ ehli'l-eser*. thk. Abdullâh b. Ğayfullah er-Rahîlî. Medine: Câmiatu Taybe, 1422/2001.
- İbn Ğacer. *Fethu'l-bârî şerhu Sahihi'l-Buġârî*. nşr. Muhibbuddin el-Ğatib. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1380/1960.
- İbn Ğacer. *Tehzibu't-tehzib*. Hindistan: Dâru'l-Maa'rif en-Nizâmiyye, 1327/1909.
- İbn Ğanbel, Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnauvuld ve Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- İbn Mâce, Ebu Abdullâh Muhammedb. Yezid el-Ğazvîni. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukrim. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Daru Şâdir, t.y.
- İbn Receb el-Ğanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr. Beyrut: Dâru'l-Mellâh, t.y.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim. *Mecmuu' Fetavâ şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*. Riyâd: Vizâratu's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- İbnü'l-Ğayyim el-Cevziye. *Zadu'l-Meâd fi hedyi ġayri'l-i'bâd*. thk. Şuayb el-Arnauvuld & Abdulğadir el-Arnauvuld. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- İbnü's-Şalâğ, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman Tağıyyuddin. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002.

- İbnü't-Türkmânî, Âlâuddin Ali b. Osman b. İbrâhim b. Muştafa el-Mârdinî. *el-Cevheru'n-nakî alâ süneni'l-Beyhâkî*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, t.y.
- Kâfi, Ebubekir. *Menhecu'l-imami'l-Buḥârî fi tashihi'l-ahâdisi ve ta'lîliha*. Beyrut: Daru İbn Hâzm, 2000.
- el-Ḳâsimî, Muhammed Cemâluddin b. Muhammed Said b. Ḳâsım. *Ḳavâdi'du't-tahdis min fununi muştalaḥi'l-ḥadis*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye t.y.
- el-Kettânî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ebi'l-fayḍ Câfer b. İdris. *er-Risaletu'l-müstatrafâ li beyân meşhuri's-sünneti'l-müşarrafâ*. thk. Muhammed el-Muntaşır b. Muhammedez & Zemzemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1421/2000.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. Ankara: AÜİF. Yayınları, 1980.
- el-Lâhim, İbrâhim b. Abdullâh. *Muḳarenetu'l-merviyyât*. Beyrut: Müesesetü'r-Reyyân, 2012.
- el-Lâhim, *Teferrüdü's-Şikâ bi'l-Ḥadis*. y.y., t.y.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- el-Medḥilî, Rabi' b. Hâdî. *Menhecü'l-imam Müslim fi tertibi kitabihî's-şâhih ve dahḍi şübuhâtın havleh*. y.y., 1988.
- el-Melibârî, Ḥamzâ Abdullâh. *el-Muvâzene beyne'l-müteḳaddimin ve'l-müteahḥirin fi tashihi'l-ahâdis ve ta'lîlihâ*. Beyrut: Daru İbn Hâzm, 2001.
- el-Melibârî. *Nazrât Cedide fi Ulumi'l-Ḥadis*. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2003.
- el-Melibârî. *el-Ḥadisü'l-Ma'lul*. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 1996.
- el-Muallimî, Ebu Abdullâh Abdurrahman b. Yaḥya el-Yemanî. *et-Tenkil fi te'nibi'l-Kevserî mine'l-ebaḥil*. thk. Muhammed Nasıreddin el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslamiyye, 1986.
- el-Mübarekfürî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetu'l-aḥvezî şerhu Camii't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, t.y.
- el-Münâvî, Muhammed Abdurrauf. *Feyḍu'l-ḳadir şerhu câmi's-şağir*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1391/1971.
- Müslim, İbu'l-Haccâc. *Sahiḥ*, thk. Nazar b. Muhammed el-Fârayâbî Ebu Kuteybe. Beyrut: Daru Taybe, 1427/2006.
- en-Nevevî, Muhyiddin b. Şeref. *et-Takrib ve't-teysir li ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir*. thk. Muhammed Osman el-Ḥişt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1406/1985.

- es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman Şemsuddin. *Fethu'l-muğis bi şerhi elfiyeti'l-hadis*. thk. Abdulkerim el-Ĥudayr & Muhammed b. Abdillâh b. Fehd. Beyrut: Dâru'l-Menâhic, 1426/2005.
- es-Sehâvî. *el-Gâye fi şerhi'l-hidaye fi ulûmi'r-Rivâye*. thk. Ebu Âiş Abdilmün'im İbrâhim. Beyrut: Mektebetu Evlâdi'ş-Şeyh, 1422/2001.
- es-Suyutî, Celaluddin Ebu'l-Faql Abdurrahman. *Tedribu'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*. thk. İrfan el-A'şâ Hasüne. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1421/2000.
- eş-Şevkânî, Muhammed Ali. *Neylu'l-evâtâr min esrâri müntekâ'l-aĥbâr*. thk. Muhammed Şubhi b. Ĥasan Ĥallâk. Beyrut: Daru İbnü'l-Cevzî, 1427/2006.
- et-Ṭabanî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyub. *Mu'cemu'l-kebir*. thk. Ĥamdi Abdulmecid es-Selefi. Beyrut: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- et-Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen*. thk. Ahmed Şâkir & Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Ĥaleb: Mustafa el-Bâbî el-Ĥalebî, 1397/1977.
- et-Ṭurayfî, Abdulaziz b. Marzûk. *el-Aĥâdisu'l-muallâ fi's-salâh*. y.y., t.y.
- et-Ṭurayfî. *et-Tahcil fi irvâi'l-ğalil*. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 2001.
- el-Ukaylî, Ebu Cafer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Ĥammâd el-Mekkî. *ed-Ḍuafâu'l-kebir*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- el-'Avnî, Şerif Ĥâtim b. Ârif. *el-Medĥal ile fehmi ilmi'l-ilel*. y.y., 2010.
- el-Yemânî, Abdurrezzâk b. Ĥemmâm b. Nâfi' es-Şana'anî. *Muşannef*. thk. Ĥabibu'r-Raĥman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1404/1983.
- ez-Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrazzaq el-Murtazâ el-Ĥuseynî. *Tacu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdulaziz Maţar. Kuveyt: Matbaatu Ĥukumeti'l-Kuveyt, 1407/1987.
- ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmedb. Osman b. Kaymaz. *el-Mûkîza fi ilmi miştalâhi'l-hadis*. thk. Ali b. Ahmed er-Râzihî. Beyrut: Dâru'l-Âsâr, 1428/2007.
- ez-Zehebî. *Tezkiretü'l-ĥuffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniye, t.y.
- ez-Zehrânî, Ahmed b. Sâlih. *Beyânu mücâzafât ed-Doktor Ĥanzâ el-Melibârî*. b.y.: y.y., t.y.
- ez-Zerkeşî, Bedruddin. *en-Nüket alâ muĥaddimeti İbni's-Şalah*. thk. Zeynü'l-Âbidin Feric. Beyrut: Ađvâu's-Selef, 1419/1998.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâhb. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbu'r-râye li ahâdisi'l-hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, t.y.